

Bakı Dövlət Universiteti
Tarix fakültəsi
Azərbaycanşünaslıq Elmi-tədqiqat Mərkəzi
«Dünya azərbaycanlıları» bölməsi

Dünya azərbaycanlıları:
tarix və müasirlik
(Elmi-nəzəri topla)

I BURAXILIŞ

Bakı- 2003

Redaksiya heyəti: Əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor *Y.M.Mahmudov*, tarix elmləri namizədi, dosent *K.K.Şükürov*, baş elmi işçi *U.M.Paşayeva*

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik. Elmi-nəzəri toplu. I buraxılış. –Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 156 səh.

$\frac{1803000000 - 000}{658(07) - 007} 7 - 2003$

© *Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003*

«Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir».

***Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Heydər Əliyevin Dünya azərbaycanlılarının
I qurultayında nitqindən***

MÜNDƏRİCAT

Redaksiya heyətindən6

I. NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR

Şükürov K.K.

Dünya Azərbaycanlılarının öyrənilməsi:
struktur yanaşma7

II. AZƏRBAYCAN XVIII-XX ƏSRLƏRDƏ

Ələkbərzadə M.Z

Azərbaycan xanlıqları

(*dövrün bədii-sənədli telefilmlər vasitəsi ilə
əksinə dair*) 12

Məmmədova A.Ə.

Car-Balakən camaatlığının hər b tarixinə dair.....20

İbişov S.Ə.

Quba xanlığı əhalisinin rus çarizminə qarşı azadlıq
mücadiləsi (1806-1811).....28

Kazımov İ.F.

Naxçıvan bölgəsi əhalisinin say dinamikası və
yerləşməsinə dair (1828-1920-ci illər).....52

Şirvanova T.Ə.

Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi siyasətdə
ermənilərə himayəçilik (1828-1917-ci illər).....58

Xəlilova S.S.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı
sahibkarların Azərbaycan unüytmə və
düytəmizləmə sənayesində iştirakına dair.....67

Əhmədov H.O.

1920-1930 cu illərdə milli ziyalı kadrların say
dinamikası və tərkibi75

Мустафаева С.О.

Сталинские репрессии и реабилитация их жертв

в Азербайджане.....	85
Fərəcov Ş.F.	
1950-70-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların demoqrafik vəziyyəti	92
Həsənova L.L.	
XX yüzilin ikinci yarısında Azərbaycanda əhalinin miqrasiyası (sovet əhali siyahıya almaları üzrə).....	96
Mustafayev A.N.	
Qaçqınların Naxçıvanda yerləşdirilməsi	105
Paşayeva U.M.	
Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan respublikalarında qaçqınların hüquqlarına dair qanunvericilik sənədlərinin müqayisəli təhlili	111

III. XARİCDƏ YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILAR

Новрузова Г.Т.	
Азербайджанцы в России.	124
Новрузова Г.Т.	
Профессиональная занятость азербайджанцев России. .	132

IV. XARİCİ ÖLKƏLƏRİN AZƏRBAYCANDAKI DİASPORU

Verdiyeva H.Y.	
Yelenondorf koloniyasında məktəblər (1891-1914-cü illər).....	140

V. KİTABLAR, RƏYLƏR

Açılmamış səhifələrin həqiqətləri	145
Qərbi Azərbaycan «ensiklopediyası»	150
Redaksiya heyəti və müəlliflər haqqında məlumat	155

Redaksiya heyətindən

Dünya azərbaycanlılarının kompleks şəkildə öyrənilməsi ideyası respublikada ilk dəfə Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində həyata keçirilməyə başlanmışdır. Bu məqsədlə 1980-cı illərin sonlarında «Dünya azərbaycanlıları (tarixi-demografiya)» elmi tədqiqat laboratoriyası təşkil edilmişdi. Müəyyən struktur dəyişikliklərindən sonra hazırda tarix fakültəsi nəzdində «Azərbaycanşünaslıq» Elmi-tədqiqat mərkəzinin «Dünya azərbaycanlıları» bölməsi kimi fəaliyyətini davam etdirir.

Dünya azərbaycanlılarının 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakı şəhərində keçirilən qurultayında qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində «Dünya azərbaycanlıları» bölməsinin də üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Bölmə geniş tədqiqatlar proqramını yerinə yetirməklə bərabər, Respublikada bu sahə üzrə əlaqələndirmə funksiyasını da həyata keçirə bilər. Bu, araşdırmaların elmi-praktik əhəmiyyətini artırır, məqsədyönlülüyünü təmin edir. Bölmənin işi müvafiq dövlət orqanları və qeyri-hökumət təşkilatlarının göstərilən istiqamətdə fəaliyyətinin elmi təminatında da böyük rola malikdir.

Təqdim olunan toplu «Dünya azərbaycanlıları» bölməsi əməkdaşlarının və digər müəlliflərin araşdırmalarının bir qismini əhatə edir. Növbəti toplularda yeni-yeni elmi istiqamətlərə dair tədqiqatlar veriləcəkdir.

Redaksiya heyəti Dünya azərbaycanlılarının öyrənilməsinin problemləri ilə məşğul olan, Respublikada və xaricdə yaşayan bütün müəlliflərlə əməkdaşlığa böyük önəm verir. Ona görə də ümumxalq və ümumdövlət işinin həyata keçirilməsində çalışan hər bir müəllif bizə müraciət edə bilər.

Ünvanımız: Bakı şəhəri, 370143, Z. Xəlilov küçəsi, 23
BDU, 1 korpus, «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsi

I. NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR

ŞÜKÜROV K.K.

DÜNYA AZƏRBAYCANLILARININ ÖYRƏNİLMƏSİ: STRUKTUR YANAŞMA

1991-ci il dekabrın 16-da Naxçıvan MR Ali Məclisi həmin ayın 31-ni Dünya azərbaycanlılarının həmrəlik günü elan edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Müvafiq təklif respublika parlamenti tərəfindən dekabrın 25-də təsdiq olunmuşdu. 2001-ci il noyabrın 9-10-da Dünya azərbaycanlıların 1-ci qurultayı (Bakı) keçirilmişdi. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla iş üzrə Dövlət komitəsi yaradılmışdı və s.

Bu faktlardan aydın olur ki, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında yeni bir hərəkət, yeni bir baxış və dövlət siyasətinin yeni bir istiqaməti meydana gəlmişdir. Bütün bunlar ictimai fikrin diqqətindən kənar qala bilməz.

Adətən olduğu kimi bu halda da problemi bütün reallığı ilə dərk edib, hərtərəfli öyrənmək və müvafiq elmi-təcrübi nəticələr çıxarmaq əvəzinə tələsiklik, pərakəndəlik, məsələnin ayrı-ayrı istiqamətlərində təcridlilik və i.a. mənfi meyillər özünü biruzə vermişdir. İrəliləmək və yeni nailiyyətlər əldə etmək üçün bu mənfi meyillər tezliklə aradan qaldırılmalı və onun əvəzinə daim zənginləşdirilməli olan bir konsepsiya qoyulmalıdır.

İlk əvvəl «Dünya azərbaycanlıları»nın elmi anlayışı müəyyənləşdirilməlidir. Bunun üçün onun məzmunu və mahiyyəti aydın dərk olunmalıdır. Məzmunu etibarlı ilə onu belə ifadə etmək olar: **Dünya azərbaycanlıları = Azərbaycan Respublikasında yaşayan azərbaycanlılar + xaricdə yaşayan azərbaycanlılar.** Tarixi-coğrafi ərazi-silə siyasi sərhədləri üst-üstə düşən və titul xalqının adı bir mənalı olan xalqlar üçün bu formulanın həlli elə bir çətinlik törətmir. Azərbaycan Respublikası Dünya azərbaycanlılarının yeganə dövləti olmaqla onun tarixi-coğrafi ərazisinin bir hissəsini əhatə edir və anlayışın özəyinə çevrilir.

«Azərbaycanlı» anlayışının məzmun mürəkkəbliyi də bu formulaya təsir göstərir. (Bəzən «azərbaycanlı» əvəzinə Azərbaycan türkü anlayışı da istifadə olunur. Bu daha çox elmi-publisistik janr üçün xarakterikdir. Burada, əsasən, rəsmi qaynaqlar üzrə təhlil aparılır). Məlumdur ki, bu anlayış həm konkret etnos, həm də coğrafi mənsubiyyəti bildirir. Lakin diqqətlə nəzərdən keçirilsə bu iki sifətin bir anlayışda ifadə olunması burada uğurlu hesab oluna bilər. «Dünya azərbaycanlıları» anlayışı qayəsi etibarilə parçalanmanı deyil, birliyi ifadə edir. Bu birlikdə təkcə etnik azərbaycanlı deyil, Azərbaycanın bütün milli azlıqları, ümumən Azərbaycanın ona sədaqətli olan hər bir qeyri-azərbaycanlı vətəndaşı milli eqoizmdən uzaq olsa, özünü keyfiyyətçə yeni bir təminatın tərkib hissəsi kimi hiss edə bilər.

«Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar» həm «Dünya azərbaycanlıları»nın tərkib hissəsi, həm də müstəqil bir məcmu kimi çıxış edir. Yəni də təkrar etmək lazımdır ki, adi halda bu anlayış heç bir problem yaratmır. Azərbaycan gerçəkliyində isə onun strukturunun aydınlaşdırılması zərurəti ortaya çıxır. Bir az sadə şəkildə onu belə ifadə et-

mək olar: **Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar = Azərbaycan Respublikası sərhədlərindən kənar qalan Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazisində yaşayan azərbaycanlılar + keçmiş sovet məkanındakı (MDB ölkələri) azərbaycanlılar + planetin digər ölkələrindəki azərbaycanlılar.** «Xaricdə yaşayan azərbaycanlılar» anlayışı altında bu differensasiyanın nəzərə alınmaması xarakterik səhvlərdəndir. Belə ki, bu anlayış altında Gürcüstan azərbaycanlıları ilə tutaq ki, İsveçdə yaşayan azərbaycanlıları eyniləşdirmək, elmi-metodoloji cəhətdən düzgün olmaz, çünki Borçalı orada yaşayan azərbaycanlıların dedə-baba torpağıdır. Bu halda «Dünya azərbaycanlıları» mahiyyət etibarilə Azərbaycanın arzu olunan milli ideologiyasının əsaslarından biri kimi irəli çıxır. Tarixi-coğrafi ərazisi parçalanmış və böyük bir hissəsi qonşu dövlətlərin tərkibində qalmış torpaqlara Azərbaycan dövlət səviyyəsində heç bir iddia irəli sürmür. Lakin həmin torpaqlarda yaşayan azərbaycanlılar Dünya azərbaycanlıların tərkib hissəsi kimi Azərbaycan dövlətinin siyasi və mənəvi dəstəyinə malikdir. Belə olduqda, siyasi sərhədlərə baxmayaraq tarixi-coğrafi ərazinin etnik mənsubiyyətini qorumaq mümkündür. Ermənistanın Qərbi Azərbaycan torpaqlarını azərbaycanlısızlaşdırmaq siyasətinin mahiyyəti də aydın olur. «Dünya azərbaycanlıları» ideologiyası siyasi iradəyə əsaslandıqda heç olmasa digər qonşu dövlətlərdəki azərbaycanlıların tarixi taleyini belə sınaq qarşısında qoymağa imkan vermir.

Keçmiş sovet məkanında MDB ölkələrində yaşayan azərbaycanlılarla planetin digər ölkələrində yaşayan azərbaycanlıların mövqeyindəki fərqləri də görməmək olmaz. Ona görə də onları mexaniki şəkildə birləşdirmək düzgün deyil.

Azərbaycan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıları və xaricdə yaşayan azərbaycanlıların bir ümumi toplumu – Dünya azərbaycanlıları kimi dərk edilməsi həmin üzvi hissələr arasında dialektik əlaqəni ehtiva edir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında yaşayan hər bir azərbaycanlı potensial olaraq xaricdə yaşayan azərbaycanlıya çevrilə bilər və ya əksinə. Bu baxımdan xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla iş dedikdə, potensial imkanlar da qiymətləndirilməlidir. Ölkənin daxilində yaşayan azərbaycanlıların bu məsələlərdən daha çox xəbərdar olması onun xaricdə yaşayan azərbaycanlıya çevrilməsi şəraitində fəaliyyət istiqamətinin müəyyənləşdirilməsini asanlaşdırmağa bilər və i.a.

«Dünya azərbaycanlıları» formulası və buradan irəli gələn elmi-nəzəri mühakimələr onun öyrənilməsinə konseptual baxışın əsasını təşkil edir. Müasir elmi inkişaf səviyyəsi də araşdırmanın predmet prinsipindən problem prinsipinə keçməsinə irəli sürür. Burada ayrı-ayrı ölkə və xalqların həyatından analogiyalar axtarmaq, qanunauyğunluqlar tapmaq da olar. Bunları inkar etmədən orijinal yanaşma yollarını tapmağa daha böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların problemləri və s. Azərbaycan Respublikasının müstəsna səlahiyyətindədir. Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların qayğı və problemləri isə onların yaşadığı dövlətlərə uyğun olaraq ümumi siyasətdən irəli gələn konkret münasibətlə tənzimləyə bilər. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılardan bəhs olunduqda yol verilən anlaşılmazlıqdan biri onun diaspora ilə eyniləşdirilməsidir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi xaricdə yaşayan azərbaycanlıların əksər hissəsi Azərbaycan Respublikasının siyasi sərhədlərindən kənar qalan tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaşayır. Diaspora isə miqrasiya ilə bağlıdır. Bu anlayış MDB mə-

kanında və planetin digər ölkələrində miqrasiya yolu ilə məskunlaşmış azərbaycanlılara şamil edilməlidir. Beləliklə, Dünya azərbaycanlılarının öyrənilməsində yeni bir istiqamət ayrılır.

Azərbaycanlıların xarici ölkələrə miqrasiyasının coğrafi mənbələrini Azərbaycan Respublikası və onun sərhədlərindən kənar qalan tarixi Azərbaycan torpaqlarının tərkibinə daxil olduğu ölkələr (azərbaycanlılar həmin ölkənin öz daxilində də diaspora yarada bilər) təşkil edir. Belə bir vəziyyətdə miqrasiya rəftarı həlledici yerə keçir. Məhz o, miqrasiyanın istiqamətini və i.a. vacib məsələləri müəyyən edir. Buna görə də hər hansı ölkədə meydana gəlmiş diasporun coğrafi mənbələri müxtəlif ola bilər. Əsas məsələ bu faktorun rolu və onun özünü göstərə biləcək mənfəət təsirinin aşkar edilməsi, yaxud bu faktorun daha tez aradan qaldırıldığı diaspora modelinin müəyyənləşdirilməsi və tətbiq olunmasıdır. Diasporanın dinamikada öyrənilməli, onun inkişaf səviyyəsinin göstəricilər toplusu aşkar edilməlidir.

Diaspora formalaşdığı dövlətin və onun xalqının müəyyən keyfiyyətlərini özündə əks etdirdiyi kimi, nüfuzlu bir qüvvəyə çevrildikdə yaşadığı mühitdə də öz izini qoya bilər.

Diaspora-Vətən və Vətən-diaspora münasibəti də maraqlıdır.

Göründüyü kimi Dünya azərbaycanlıları, onun anlayışından tutmuş ən adi problemlərində kompleks şəkildə öyrənildikdə düzgün dərk edilə bilər. Bu isə bir sıra elmlərin birgə əməkdaşlığı nəticəsində mümkündür. Yalnız bu zəmində əldə olunan obyektiv biliklər doğru-düzgün siyasət hazırlanmasına, onun reallaşdırılmasına imkan verir.

II. AZƏRBAYCAN XVIII-XX ƏSRLƏRDƏ

ƏLƏKBƏRZADƏ M.Z

AZƏRBAYCAN XANLIQLARI

(dövrün bədii-sənədli telefilmlər vasitəsi ilə əksinə dair)

Neçə-neçə əsrlər, qərinələr keçəcək. Amma xalq öz tarixini olduğu kimi saxlayacaq. Çünki bütün şərəfli tarixləri, məğlubiyyətləri, uğursuzluqların hamısını özündə necə var, o cür əbədi olaraq saxlayacaq, əks etdirəcək. Necə var, o cür. Tarix tarix olaraq qalacaq. Ancaq bizim tariximizi öyrənmək üçün biz dönüb keçmişə baxmalıyıq. Dönün keçmişə baxın. Baxın ki, böyük imperiyaların əlində oyuncaq olmuş və hər biri ayrı-ayrılıqda bizim şərəfimizin, qüdrətimizin, cəsarətimizin simvolu sayılan bu xanlar və xanlıqlar imperiyaların əlində necə oyuncaq olduğunun şahidi olasınız. Bu xanların faciəsinə baxın. Onlar bu təklənməyi, hətta bizim illərə qədər, bizim nəsle qədər miras olaraq qoyub getdilər. Əgər belə olmasaydı, biz İbrahim xanın qisasını alardıq. İbrahim xanın bütün ailəsi ilə vəhşicəsinə rus imperiyası tərəfindən düşünülmüş şəkildə qətlinin intiqamını alardıq. Belə olmasaydı, qəhrəman və şəhid Cavad xanın intiqamını alardıq. Belə olmasaydı, biz Hüseyinqulu xanı bugünkü tarixçilərin və yaxud da Qarabağnamələrin müəlliflərinin yazdığı kimi xəyanətkar adlandırmazdıq. Onun cəsarətini və qüdrətini əlimizdə bayraq edərdik. Biz bunların heç birindən dərs

almadıq. Biz tarixi öyrənmədik. Tarix ancaq öyrəniləndə yaşanır. Ölü tarix bizə gərək deyil. Biz ölü tarixin gərəksizliyindən istifadə etdik. Biz bu tarixi öyrənmədiyimizdən bugünkü faciələrinə də gəlib çıxıb bildik. Və güman etdik ki, bu tarixlər də ötüüb keçdi. Keçmişdə qaldı. Amma bilmədik ki, hələ böyük faciələr bizi qarşıda gözləyir. Gözləmədik qarşıdakı Gülüstan muqaviləsini, Türkmənçay muqaviləsini. Daha nələr olmalıydı bu millətə, nələr baş verməliydi ki, bu millət özünü dərk etsin, özünü sevsin və başqa milləti özlərinə qarşı sevgiyə, sevməyə vadar etsin. Özünü sevməyən milləti, kənar millət də sevməyəcək, hörmət etməyəcək. Və biz isə bir-birimizi təkləməklə, erməninin, rusun, farsın əli ilə özümüzə, özümüzəkilərə arxadan zərbə vurmaqla məşğul olmuşuq. Ona görə də siz keçmişə baxmalısınız, ibrət götürməlisiniz ki, gələcəkdə buna bənzər faciələri etməyək. Tarix öz amansız səhifələrini yazmaqda, həmin səhifələri çevirməkdə, biz də həmin tarixi öyrənməkdə olaq. Öyrənmək və öyrətmək. Hər iki halda ciddi effekt, yeni nəticə görmək cəhdi hər zaman alınmır. Səbəb çoxdur. Bəlkə də tarix həmişə çətin öyrənilən və araşdırılan sahə olduğundan ondan qaçılır. Demək, tarix-elm kimi olmasa da, yaşamış, keçilmiş həyat kimi məxsus olduğun xalqın, üstündə yaşadığın torpağın tarixi kimi də olsa öyrədilməlidir. Düzdür, biz çox gecikmişik, ancaq gec olsa da gərəkdir ki, başlayaq.

Çox kiçik zaman kəsiyində biz yeni nəsillə üç böyük mərhələ keçməliyik.

Birinci - günün «Nəbzini» tutub şad-xürrəm yaşamağa meyilli gənclərə «Sənin kökün bu torpaqda və bu tarixdədir» deyib ayılmaq.

İkinci – onu özünə şərəfli keçmiş və şərəfsiz ola biləcək gələcəyi ilə xəbərdarlıq edərək nəticə çıxarmağa, düşmənlərini tanımağa yönəlməliyik.

Üçüncü - ən böyük iş isə odur ki, sabah onu nə gözləyə bilər deyərək – maarifləndirmə, şərəfli gələcək üçün hazırlamaq. Bu tarixi olduğu kimi öyrənməli və öyrətməliyik. Tarixin səhifələrini elə belə çevirmək olmaz. Elmi, tarixi populyarlaşdırmaq, maraq oyatmaq lazımdır. Bəlkə də, çox uzaq tarixə getmək indi o qədər də məqsədə uyğun deyil. Odur ki, mən şərti olaraq 1800-cü illərə üz tuturam. Düşünürəm ki, Çar Rusiyasının – ümumiyyətlə, Azərbaycanın böyük mənada işğalı planına indiki rakursdan nəzər yetirməliyik. Gəlin, Azərbaycan xanlıqlarının işğalına nəzər yetirək.

Bəlkə də, bu tarix üçün adı məmləkətdir ki, onun taleyi müharibə və münafiqlikə ötürməyib. Təbii ki, ərazisi, iqlimi, geostrateji mövqeyi, zəngin təbiəti, faydalı qazıntıları fərqli olduğu üçün həmişə mənimsənilməyə istəyi doğururdu. Bu zaman-zaman müxtəlif dövlətlər tərəfindən elə hey ardıcılıqla çoxalırdı. Ancaq Çar Rusiyası – Rus İmperiyası digər həmkarlarından fərqli və davamlı olaraq bu ərazini dağıtmaq, mənimsəmək həmcinin, bu xalqı tabe etmək, qul etmək istəyinə sadıq qaldı. Çox böyük siyasət və vəhşiliklə əvvəl Gürcüstan ərazisindən istifadə edərək Cənub Balakən sultanlığını yandıraraq yadı. Sonra əyilməz, məğrur Cavad xan Gəncə xanlığı ilə o biri qardaşlarına göz dağı ilə dərslər verdi. Daha sonra Qarabağı vassal asılılığına aldı. Qarabağ xanı İbrahim xan mükafat əvəzinə olaraq qətlə edildi. Daha sonra Şəki və Şirvan xanlığı, ondan sonra isə Bakı, Quba və Dərbənd xanlığının, sonra isə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının fəthi perspektivdə idi.

Sisyanov mahir şahmatçı kimi özünün kəşf etdiyi gedişləriylə şahmat taxtasında getməkdə idi.

Azərbaycan düşmənlərinə daima yenidən bölüşdürmək həvəsi və eşqi verirdi. Öz aralarında bölüşdürüb qurtara bilmədiklərindən ən yaxşı halda biri o birindən qa-bağa düşüb sonrakı üçün xarabalıqlar hazırlamaqla məş-ğul olurdu. Ən acınacaqlısı isə dost, qardaş anlayışlarının olmaması idi. İçəridən parçalanma da düşmənin xeyrinə idi. Zaman-zaman eyni dəsti xətti görsek də, konkret qon-şu düşmənlərimizdən... yenə də düşməne dost deməyə yaddaşımız və vicdanımız imkan verdi.

Knorriq yazırdı: «Qonşu hakimlər və xalqlarla münasibət saxlayaraq Rusiya tərəfdarlarının sayını artır-mağa çalışmalı. Xüsusən də üzərində hələlik Baba xanın (Fətəli şahın) hakimiyyəti yaranmamış İrəvan, Gəncə, Şəki, Şirvan, Bakı və başqa xanları cəlb etməli».

Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən istilası kimi mürəkkəb və ziddiyyətli prosesin öz xüsusiyyətləri vardır.

Feodal hakimlər – xanlar yaxşı başa düşürdülər ki, öz qüvvələri ilə İran, Rusiya kimi dövlətlərə müqavimət göstərməklə öz xanlıqlarını qoruyub saxlaya bilməyəcəklər. Onlar Rusiyanın xanlıqların istiqlalıyyətini qoruya-cağı barədə verdiyi yalan vədlərə uyaraq, öz xanlıqlarının istiqlalıyyətini bu yolla qoruyacaqlarını zənn edərək, bir tərəfdən rus himayəsini qəbul etməyə meyl etməli olur, digər tərəfdən isə çarizmin vədlərinə qətiyyətsizlik gös-tərirdilər. Onların bəziləri bu yolla İran və ya Türkiyə qo-şunlarının basqın edəcəyi təqdirdə öz torpaqlarını qarət-dən və var-yoxdan çıxarılmasından müdafiə edə biləcəkl-lərinə ümid bəsləyirdilər. Eyni zamanda bu xanlar İrana və ya Türkiyəyə də meyl göstərdiklərindən tərəddüd edir, öz mövqə və qərarlarını qəti müəyyənləşdirməyə tələs-

mirdilər. Bu, hər şeydən əvvəl, xanların öz xanlıqlarının daxili idarəsində müstəqillik saxlanılmasına əmin olmaları ilə əlaqədar idi.

Rusiya ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarını İran və Türkiyə təhlükəsindən müdafiə edəcəyini vədini etsə də, bu heç də onun xanlıqlara müstəqillik vermək niyyətində olması deyildi. O, bəzi mülahizələrə görə, xanlıqlar Rusiya himayəsinə daxil olduqdan sonra bir müddət daxili idarədə xan hakimiyyətini saxlamağı, daxili qayda və adətlərə əməl olunmasına təminat verməyi nəzərdə tuturdu. Bununla belə, Azərbaycanın ayrı-ayrı feodal hakimlərinin Rusiya istilasına müqavimət göstərə biləcəklərində, habelə öz hüquq və imtiyazlarının bərpası uğrunda mübarizəni davam etdirəcəklərindən ehtiyat edən Rusiya əlavə tədbirlər də həyata keçirmək barəsində fikirlşirdi. Bu illərdə qədim gürcü zadəgan nəsindən çıxmış, 1802-ci ilin sentyabrında Qafqazın baş komandanı təyin edilən general P.D. Sisyanov Cənubi Qafqazda müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu. Sisyanov isə Azərbaycan xalqına özünün nifrətedici və amansız münasibəti ilə fərqlənirdi. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının gedişində onun bir çox Azərbaycan xanlarına göndərdiyi alçaldıcı məktublar buna dələlət edir.

Çar hökuməti Şərqi Gürcüstan ərazisindən hücum meydanı kimi istifadə edərək, özünün Azərbaycan barəsindəki planlarını həyata keçirməyə başladı. Bu siyasətin həyata keçiricisi general Sisyanov Car-Balakən camaatının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki bu ərazi rus qoşunlarının Gürcüstandan Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə idi. Rus qoşunları 5 minlik gürcü qoşunu ilə birlikdə Car-Balakəndə yerli əhəlinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Gürcüstanda antirus, iran-pərəst dairələrə başçılıq edən və öz hakimiyyətinin bər-

pasına çalışan gürcü şahzadəsi Aleksandr isə silahlı dəstəsi ilə Cara gəldi. Qanıq (Alazan) çayı sahilində döyüş baş verdi. Müqaviməti qırdıqdan sonra general Qulyakov heç bir hərbi ehtiyac olmadan Balakəni yandırdı. Martın 29-da Car fəth olundu. 1803-cü il aprelin 12-də Car-Balakənin 9 nəfərdən ibarət səlahiyyətli nümayəndə heyəti Tiflise general Sisyanovun yanına getdi. Burada onlara Car-Balakən camaatının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə saziş bağlandı.

Sisyanov yazırdı: «Əgər mənim təklifimi qəbul etməsən Gəncəyə atəş və qılıncla gələcəyəm».

Cavad Xan İran şahına ümid edirdi. Bu böyük faktor idi, təbii. Ancaq, onun qətiyyətli müqaviməti, Sisyanovun hər sözüne, hər ifadəsinə mütləq şəkildə daha sərt cavab verməsi səbəbi çox sadə və alqışlanacaqdır. təklənmiş Cavad Xanın digər sultanlıqlar tərəfindən Xəyanəti, biganəliyi də onu bu fikrindən qətiyyətli müqavimətdən və müharibə ehtirasından çəkəndirmirdi. Cavad Xan Zeyid-xan nəslindən idi. Onun damarlarından təmiz Türk Sultanlıqlarının qanı axırdı. Düşünülmüş ya ki, təsadüfən qüruruna toxunulmağı fərqi yoxdur – Bax Cavad Xan bundan yan keçə bilməzdi – bu qəbul edə bilmədi. Təbii ki, nəsilən nəsilə qorunan torpaq və Xanlığın əhalisi, onu bir xan – sahib kimi bu mövqedə olmağa sövq edirdi. Ancaq şah qüruru onu istilaya, köləliyə getməyə qoymazdı. Və qoymadı da.

Cavad xanın son sözü: «Siz ancaq mənim meyidimin üstündən keçib Gəncə qalasına varid ola bilərsiniz»

Televiziya bu gün həddindən artıq populyar sənət növü olduğundan və təbii ki, maarifləndirmə, təbliğat vasitəsi kimi böyük üstünlüyü var. Biz bu həqiqətləri geniş tamaşaçıya təqdim etmə formasını sənədli-bədii janr da müəyyənləşdirdik. Məqsəd o idi ki, tarixi şəxsiyyətlərin

konkret portretlərini yaratmaqla onların ancaq kitab və arxivlərdə qalan həyat yolunu bu günkü tamaşaçıya daha da yaxınlaşdırmaq. Bu nəsillər arasındakı Çin divarını aradan qaldırmaq üçün ən qısa yoldur. Onlar öz qəhrəmanlarını sevmə bilər, qəbul edə bilərlər. Konkret qəhrəmanın düşüncələrini, çətinliklərini qələbələrini tamaşaçıya daha yaxın etmək üçün onun obrazı yaradılmalıdır. Bu günkü nəsil onu üzbeüz görməlidir ki, ona inansın. Bu inamı, məhəbbəti qazanmaqla biz onlara nələrisə təlqin edə bilərik. Çox təəssüf ki, bu məhəbbət və qürur başqa zaman kəsiyində xəyanətkar və qorxaq obrazlı azərbaycanlıya yönəlməyəcək.

Cavad xan məğrur, qürurlu, ən əsası isə Azərbaycanlı idi.

Çox təəssüf ki, Azərbaycandakı Xanlıqlar kənar oldu, kor oldu. Öz Vətəni görmədi, eşitmədi. Hərəkət öz canını qorumaq üçün başını bir kolda gizlətdi, unuttular ki, bu uzanan əl vaxtında kəsilməsə onlara da çatacaq. (buna da ancaq birlikdə birləşib güc göstərə bilərdi. Bu Rus ordusuna etiraz edən Azərbaycan ordusu olmalı idi)

Gəncə Xanı Cavad Xan nə qədər mətanətli cəsur olsa da tək idi. Bu isə bizim həmişəki faciəmizdir.

Bizim hər birimiz məhz mənim qarşı düşmən nə zaman döyəcəyinə qədər biganə, laqeyd oluruq. Birləşib bir millət ola bilmirik.

Bu ancaq bir nümunədir ki, biz onu açıqlayırıq. Ancaq bu təklənmə bizim üçün həyat tərzidir. Ancaq mən və özüm. Çox çətin bir sual.

Nə vaxtacan Gəncəli, Şəkili, Bakılı, Qarabağlı, Naçıvanlı, Qubalı olacağıq. Nə vaxt bir millət olacağıq görəsən?

Bu Azərbaycan xanlığının ancaq bir dövrüdür, tarixidir. Müəyyən dövrün təbii ki, zaman şərtlərilə bir başa

şəkildə bağlı olan tarixidir. Nə qədər şərəf və qürur yangısı ilə vərəqləsək də bu keçmiş, orda gələcəyimiz üçün ancaq ibrət dersi gördük və bundan da qidalanmasaq onda vay bizim halımıza. Gələcək onsuz da gələcək. Əsas həlledici məqamlar, o tarix ki, bütöv Azərbaycanı formalaşdırma bilirdi, bilmədi. İstər Çar rusiyasının, İran təcavüzlərinin, istərsə də digər dövlətlərin şikara baxılan kimi baxılan vaxtlarda da özümüzü qoruya bilməmişik. Qoruya bilməmişik, çünki birlik, bütöv olmağın nə olduğunu anlamamışıq. Ancaq hələ bunlar da kifayət olmadı bizə. Azərbaycan xanlarının səhvləri, mənəm - mənəmliyi bir miras kimi gen yaddaşıyla bizə də keçdi. Düşmən yanında yox, dost yanında mənəm-mənəmlik etdik. Daha ağır itkilərə məruz qaldıq. Ancaq bu da hələ gələcək demək deyil. Tariximizi dünən də biz yazmışıq, sabah da biz yazacağıq, çünki bu məmələketi, bu torpağı Azərbaycanlılar nəsildən-nəsilə ötürür. Zaman öz yolu ilə getsin, gələcək hələ qarşıdadır!

MƏMMƏDOVA A.Ə.

CAR-BALAKƏN CAMAATLIĞININ HƏRB TARİXİNƏ DAİR

XYII əsrin sonlarında Azərbaycanın şimal-qərbində yaranmış Car-Balakən camaatlığı hər b sənəti tariximizdə xüsusi yer tutur.

Yarandığı gündən "sərhəd qoruyucusu" rolunu oynayan Car-Balakən camaatları hər b meydanlarında böyük təcrübə toplamış və yüksək döyüş texnikasına yiyələnərək tarixdə böyük qələbələrə imza atmışlar.

XYIII-XIX əsrlərdə döyüş meydanlarında gürcü çarlarının qoşunlarını dəfələrlə məğlub etmiş, hətta 1723-cü ildə Gürcüstanın paytaxtı Tiflisi tutmuşlar (1, s.22).1738-ci ildə Nadir şahın qardaşı İbrahim xanın komandanlıq etdiyi İran qoşunlarını darmadağın etmiş, bütün komanda heyətini, o cümlədən Nadir şahın qardaşı İbrahim xanı, Nadirin qoşunlarına kömək göstərən Gəncə xanı Uğurlu xanı öldürmüşlər (1,s.35-36). 1784-cü ildə Alazanın sağ sahilində gürcü çarı II İrakli, Rusiya ordusunun Cənubi Qafqazdakı dəstələrinin komandanı general-mayor Samoylov və alman şahzadəsi Gessen-Reynsfeldin başçılıq etdikləri gürcü-rus birləşmiş hərbi qüvvələrinə zərbə endirmişlər (4,s.157-158).1804-cü ildə rus qoşunlarını darmadağın etmiş, çar generalı Qulyakovu öldürmüşlər (5,s.393-396). 1830-cu ildə isə general-adyutant Strekalovun komandanlıq et-

diyi rus hərbi qüvvələrini məğlub etmiş və düşməne böyük zərər vurmuşlar.(11,s.130-132).

Böyük dövlətlərin nizami ordularını dəfələrlə dar-madağın etmiş car-balakən camaatlarında hərbi işin təşkili məsələlərinin, döyüş ənənələrinin öyrənilməsi Azərbaycanın herb sənəti tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Car-Balakən camaatlığında peşəkar döyüşçülərdən təşkil olunmuş ordu var idi. Ordu camaatlığın sərhədlərini qorumaqla yanaşı, həm də muzzdlu hərbi xidmət göstərirdi. Car-Balakən camaatlığının tarixinə dair yerli mənbə olan Car salnaməsində, Qarabağnamələrdə Azərbaycan xanları, Dağıstan hakimləri və gürcü çarlarının camaatlığın ordusunu muzzdla hərbi xidmətə çağırmaları haqqında məlumatlar var. Məsələn, Car salnaməsində Şəki xanı Hacı Çələbinin Car-Taladan və Vilayətin başqa yerlərindən hər ləzgiyə (avara - mənbədə səhv olaraq ləzgi getmişdir - A.M.) üç tüzən, hər bulqadara və muğala bir tüzən məvacib vermək şərtilə ordu çağırıldığı qeyd olunurdu (1, s.54). 1748-ci ildə Hacı Çələbinin Pənah xana qarşı yürüşündə də Car-Balakən camaatlarının muzzdla hərbi xidmətə çağırılmış ordusu iştirak edirdi (2,s.34).

Car-Balakən camaatlığında hərbi qüvvələrin təşkili prinsipləri qonşu xanlıqlardan fərqlənirdi. Məlum olduğu kimi Azərbaycan xanlıqlarında, o cümlədən Car-Balakən camaatlığının qonşuluğunda yerləşən İlisu sultanlığında qoşun əsasən maaflardan təşkil edilirdi. Maaflar hərbi xidmətə, xana və sultana sədaqətlərinə və döyüş qabiliyyətlərinə görə torpaq payı almış, vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olunmuş bir zümrə idi. Müxtəlif sosial qrupların nümayəndələri xandan hərbi xidmətə görə maaf adını ala bilərdilər (9,s.42).

Car-Balakən camaatlığında isə hərbi qüvvələr ancaq bir zümrədən - torpaq sahibkarlarından təşkil olunurdu. Zaqatala dairəsinə dair oçerkin müəllifi A.Poserbski bu zümrəni döyüşçülər-torpaq sahibkarları adlandırır.

Car-Balakən camaatlığında torpağın mülkiyyətçisi azad avar icmaları idi*. Bu icmalar toxumlara (tayfa - A.M.) ayrılır və yalnız hərbi işlərlə məşğul olur, müharibələrdə, hərbi yürüشلərdə iştirak edirdilər.

Orduya döyüşçülər toxumlardan yığılırdı. Hər bir toxum tələb olunan vaxt lazım olan qədər döyüşçü verməli idi (10, s.21-22).

Təəssüflər olsun ki, Car-Balakən camaatlığının ordusunun ümumi sayı, o cümlədən ayrı-ayrı toxumların və icmaların çıxartdıqları döyüşçülərin sayı haqqında məlumatımız yoxdur. Yalnız Kosebu belə hesab edir ki, car-balakənlilər 24543 nəfər döyüşçü çıxartmaq imkanında idilər. Onun hesablamalarına görə 1826-cı ildə Car-Balakən camaatlığında 8181 həyət var idi və təxminən hər evə üç döyüşçü düşürdü. Lakin bu faktı təsdiq edəcək digər qaynaqlar yoxdur (8,s.257).

1830-cu ildə Car-Balakən camaatlığında 27 azad və 34 asılı və ya keşkəl kəndləri qeydə alınmışdır. 27 azad kənd 5330, 34 asılı kənd isə 3000 evdən ibarət idi (12, ф.2, оп.1, д.3058, s.18-22). Orduya döyüşçülərin azad icma üzvlərindən yığıldığını nəzərə alsaq, deməli qoşun 27 azad kənddə qeydə alınan 5330 evdən yığılır-

* Car-Balakən camaatları Car, Balakən, Tala, Katex, Muxax, Cinix icmalarına bölünürdü. Hər icma azad avar kəndlərindən və onların icarəçiləri olan ingiloy və muğal kəndlərindən ibarət idi. Torpaq avar icmaları arasında bölüşdürülmüşdü. Hər bir avar icması ona məxsus torpaq payını ingiloy və muğal kəndlərinə icarəyə verir, özləri isə hərbi işlərlə məşğul olurdular.

dı. Kosebunun hesab üsulu ilə hər evə üç döyüşçünün düşdüyünü təxmin etsək, deməli Car-Balakən camaatlığının ordusu təxminən 15 990 nəfər idi. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, Quba xanlığının qoşunlarının sayı 15000 nəfər, Şəki xanlığının - 12000 nəfər, Təbriz xanlığının 10000 nəfər, Şirvan xanlığının 6000 nəfər, Ərdəbil və Qaradağ xanlarının qoşunlarının sayı 2000 nəfər idi (6,s.29).

Qeyd etmək lazımdır ki, Car-Balakən camaatlığının ordusunda avarlarla yanaşı azad icmalardan bəzilərinin bərabərhüquqlu üzvləri olan və muğal adlandırılan türk əsilli döyüşçülər də hərbi xidmət edirdilər. Car salnaməsində muğalların car-balakənlilərin Gürcüstana yürüşlərində iştirak etdiklərinə, o cümlədən qonşu hakimlərin muzzla hərbi xidmətə çağırıldıqları silahlı dəstələrin tərkibində vuruşduqlarına dair faktlar mövcuddur. Məsələn, salnamədə 1729-cu ildə carlıların Topqarağac qalasını mühasirəsində və osmanlılarla döyüşdə silahlı dəstələrdə muğalların iştirak etdiyi göstərilir (1, s.24).

Car-Balakən camaatlığının qoşunu atlı və piyadalardan ibarət idi. Döyüşçülər əsasən tüfəng və xəncərlə silahlanmışdılar. Kosebunun yazdığına görə onların arasında az da olsa qılınc və tapançası olanlar da var idi.

Car-balakənlilər döyüşçülərin hazırlanması ilə yanaşı, hərbi əməliyyatların uğurla başa çatdırılmasında böyük əhəmiyyət daşıyan hərbi-mühəndis qurğularının tikintisinə də xüsusi fikir verirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, strateji əhəmiyyət daşıyan ərazilərdə qalalar və keşikçi postları mövcud idi. Məsələn Car kəndində Cingözqala (14 əsr), Şeytanqala (17 əsr), Kebeloba kəndində iki bürc, Matsex kəndində iki bürc, Qaşqatəpə

qalası, Muxax kəndində qala, Yuxarı Çardaqlar kəndində dağiči qala (5 əsr), bürc (14 əsr) var idi. Bunlarla yanaşı döyüş əməliyyatlarında süni maneələrdən də istifadə edirdilər. Məsələn, 1803-cü ildə Qulyakovun komandanlıq etdiyi rus qoşunlarının hərbi yürüşü zamanı rus qoşunlarının Alazan çayını keçməsinə mane olmaq üçün Urdo keçidinin yaxınlığında xüsusi bacaları olan qazmalar düzəltmiş və səngərlər qazmışdılar (5,s.76).

Car-Balakən camaatlarının hərbi sənətinin öz xüsusiyyətləri var idi. Ordu dağlıq və sıx meşəlik ərazilərdə daha yaxşı döyüşmək qabiliyyətinə malik olan döyüşçülərdən təşkil olunmuşdu. Hərbi əməliyyatlarda hücum, müdafiə və əks hücum planları tətbiq edilərkən bu keyfiyyətlər nəzərə alınır. Təsadüfi deyil ki, Car-Balakən camaatlığının ərazisində baş verən döyüşlərin hamısı dağlıq və sıx meşəlik ərazilərdə olmuşdur.

Car-balakənlilər hərbi əməliyyatlarda düşmənin qüvvəsini qiymətləndirərək hücum, müdafiə, geri çəkilmə, partizan mübarizəsi kimi müxtəlif strateji manevrləri tətbiq edirdilər. Məsələn, İran və rus qoşunlarının hücumları zamanı geri çəkilmə və partizan mübarizəsi döyüş üsullarından dəfələrlə istifadə etmişdilər.

Əvvəlcə düşmənin yolunun üstündə olan kəndlərin əhalisi düşmənin hərbi qüvvələri yaxınlaşdıqca meşələrə, dağlara doğru geri səkilirdi. Boş qalan kəndləri heç bir müqavimətə rast gəlmədən asanlıqla tutan düşmən özünü qalib hiss edir və geri çəkilən əhaliyə zərbə endirmək üçün irəli doğru getməyə həvəslənirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, car-balakənlilər bu aldadıcı manevrdən dəfələrlə istifadə etmişdilər. Məsələn, 1804-cü ildə rusların Car-Balakən camaatlığına ikinci yürüşü zamanı təcrübəli sərkərdə olan Qulyakov da bu aldadıcı manevrin qurbanı olur. Rus qoşunları yaxınlaşdıqca car-

balakənlilərin vahimələnmiş şəkildə öz yaşayış yerlərini tərk etməsi və Carın döyüşsüz tutulması çar generalını elə cəlb edir ki, o, car-balakənlilərə Zaqatala dərəsində zərbə endirməyi qərara alır. Lakin manevr etmək imkanının olmadığı dərəyə girən kimi mühasirəyə düşür. Qulyakov elə ilk atəşdən öldürülür, nizamla hərəkət edən hərbi qüvvələr pərən-pərən düşür. Ruslar səkkiz saat mühasirədə qalırlar və çox çətinliklə Cara geri çəkilmə bilirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu döyüşdə ruslar böyük itki verirlər. Döyüşdə iştirak etmiş por. Voronsovun məlumatına görə rusların itkilərinin sayı ən azı 300 nəfər idi (3, t.2, d.1398,c. 690; t.9, d. 9, s.924-926). Başqa bir mənbədə isə bu döyüşdə rusalardan 400 nəfərin öldürüldüyü qeyd olunurdu (3, t.3, d. 1, s.3-8).

Dinc əhali təhlükəsiz ərazilərə göçürüldükdən sonra, əsas hərbi qüvvələr Zaqatala dərəsində cəmlənirdi. Düşməni Zaqatala dərəsində qurulmuş "tələyə" salmaq üçün bir-neçə kisik dəstələr ayrılırdı. Onlar düşməne tez-tez hücumlar edir və sürətlə geri çəkildilər. Düşməni isə ona qəflətən hücum edən bu dəstələri təqib edərək Zaqatala dərəsinə doğru irəliləyirdi. Dərəyə daxil olan kimi mühasirəyə düşürdü. Car-balakənlilərin hərbi qüvvələri düşməni hər tərəfdən mühasirəyə alaraq hələldici zərbə endirirdilər.

Car-balakənlilər 1738-ci ildə Nadir şahın qardaşı İbrahim xanın komandanlıq etdiyi İran qoşunları ilə döyüşdə də bu taktikadan istifadə etmişdilər.

İran qoşunları camaatlığın içərilərinə doğru hərəkət etdikcə yerli əhali öz yaşayış yerlərini tərk edərək dağlara, meşələrə çəkilir. Tala, Katex, Masex icmalarının əhalisi, o cümlədən Carın əhalisinin bir hissəsi öz yaşayış yerlərini tərk edir.

Oktyabrın 26-sı Selban kəndi yaxınlığında İbrahim xanın qoşunları ilə car-balakənlilər arasında döyüş baş verir. Car-balakənlilər döyüşə-döyüşə Zaqatala dərəsinə doğru geri çəkilirlər. Yalnız Əmir Əhməd qalasında carlıların və bulqadarların bir dəstəsi qalır. Bu dəstə İran qoşunlarını carlıların həlledici zərbəni vurmağı düşündükləri əraziyə aldadıb gətirməli idi. Carlıların arxasınca İran qoşunları da Cara daxil olaraq Zaqatalaya gəlirlər. Çox çətinlik çəkmədən bir saat ərzində qalanı tuturlar. Qalanın içindəkilər Qoloda kəndinə doğru geri çəkilirlər. Onları təqib edən İran qoşunları camaatlığın əsas hərbi qüvvələri ilə üz-üzə gəlirlər. Cənik yaxınlığında İbrahim Divananın və Xəlilin başçılığı ilə Car ordusu böyük bir İran ordusunu darmadağın edir (1, s. 35-36).

Maraqlıdır ki, car-balakənlilərin istifadə etdikləri bu taktika skif, massaget, sak türk tayfalarının döyüş taktikaları ilə eyni idi. Bu tayfalar da düşmənn böyük qüvvə ilə hücumu zamanı çox vaxt ölkənin içərilərinə doğru geri çəkilir, kiçik atlı dəstələrlə düşməne tez-tez hücumlar edərək onu yorurdular. Sonra isə əks hücum keçirdilər. İlk dəfə belə strateji hücum və əks hücum planını e.ə. 512-ci ildə Qara dəniz skifləri iranlıların hücumu zamanı tətbiq etmişdilər (7,s.15).

Beləliklə, Car-Balakən camaatlarının torpaq uğrunda apardıqları mübarizə, hərbi sənətinin sirlərindən düzgün istifadə edərək hərbi cəhətdən qat-qat üstün olan düşmən üzərində çaldıqları qələbələr bu gün hərbi və tənəpərvərlik ruhunun qaldırılması üçün gözəl nümunədir.

QEYDLƏR

1. Molla Məhəmməd əl Cəri. Cəri salnaməsi, Bakı, 1997
2. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. **Qarabağnamələr**, I cild, Bakı, 1989
3. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. Тифлис, 1868-1883
4. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Ч.2. СПб., 1869
5. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.4, СПб. 1887
6. Дарабади П.Г. Военные вопросы в курсе истории Азербайджана, Баку, 1993
7. История военного искусства. М., 1986
8. Коцебу М.А. Сведения о Джарских владениях. 1826 г. **История, География и Этнография Дагестана XVIII-XIX вв.** М., 1958
9. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948
10. Посербский А. Очерк Закатальского округа. **Кавказский календарь на 1866 г.** Тифлис, 1865
11. Петрушевский И.П. Джаро-Белоканские вольные общества в первой половине XIX в. Махачкала, 1993
12. Центральный Государственный Исторический архив Грузии

İBİŞOV S.Ə.

QUBA XANLIĞI ƏHALİSİNİN RUS ÇARİZMİNƏ QARŞI AZADLIQ MÜCADİLƏSİ (1806-1811)

(*Qafqaz Arxeografiya komissiyasının materialları əsasında*)

Rus çarizmi həm işğal prosesində, həm də işğaldan sonra Quba xanlığı ərazisində əhalinin güclü müqavimət hərəkətinə rast gəlmişdir. Quba xanlığı Azərbaycana girişin qapısı olduğuna görə rusiya xanlıqlarının işğalı prosesində bu xanlığa birinci dərəcəli diqqət verirdi (11, s.33). Məlum olduğu kimi Quba-Dərbənd xanlığı Rusiya tərəfindən bir neçə dəfə hərbi müdaxiləyə məruz qalmış, 1796, 1806-cı ildə və 1809-1810-cu illərdə, hər dəfə də əhalinin kütləvi müqavimətinə rast gəlmişdir. Rus müstəmləkəçilərinə qarşı 1810-cu ildə alovlanan ən güclü müqavimət hərəkətinin yatırılması nəticəsində isə Quba xanlığının işğal prosesi başa çatdırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Quba xanlığı əhalisinin Rusiyaya qarşı 1826-cı il və 1837-ci il tarixli üsyanları ilə bağlı araşdırmalar aparılsa da (12; 14), Azərbaycan tarixşünaslığında kifayət qədər məlumat toplansa da, bilavasitə Quba xanlığının işğal dövründə geniş vüsət alan 1806-1810-cu il üsyanı haqqında ancaq ötəri bəzən, isə hətta qərəzli məlumatlara rast gəlirik.

Azərbaycan tarixinə dair son dövr nəşrlərində (1; 3) 1810-cu il Quba üsyanı haqqında nisbətən ətraflı

məlumat verilə də, bütövlükdə üsyanın səbəbi, hərəkətverici qüvvələri, demoqrafik amil kimi öyrənilmə səviyyəsi və Şeyx Əli xanın siyasi fəaliyyəti tam araşdırılmamışdır.

Ümumiyyətlə, sonuncu Quba xanı Şeyx Əli xanın siyasi fəaliyyəti (1791-1806) və onun başçılığı ilə baş vermiş Quba üsyanı (1806-1810) tarixşünaslığımızda lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Buna görə də oxucuya təqdim etdiyimiz bu məqalədə isə biz Quba üsyanının səbəbi, xarakteri, gedişi və Şeyx Əli xanın siyasi fəaliyyəti ilə bağlı araşdırmalarımızın şərhini vermək istərdik. Bu zaman mənbə kimi AKAK-larda nəşr olunmuş sənədlər əsas götürülmüşdür.

Ənənəvi olaraq Rus qafqazşünaslarının əsərlərində və sovet tarixşünaslığında Şeyx Əli xanı fərasətsiz, uzaqgörəməyən, “xalqın nifrətini qazanmış”, atasına layiq olmayan xan kimi qələmə verilmişdir (7; 10; 9; 16). Lakin, 1806-1810-cu il Quba üsyanının tarixinin araşdırılması Fətəli xanın (1758-1789) varisinin atasına layiq olduğunu sübuta yetirir. Rus qoşunlarının Qafqazdakı baş komandanı Sisiyanov Rusiya hökumətinə göndərdiyi raportlarının birində Şeyx Əli xan haqqında yazırdı: “Quba-Dərbənd xanı Şeyx Əli xan qürurlu, hakimiyyətperəst, dikbaş, fitnəkar, olduqca igid və şöhrətperəst adamdır” (7, s.60). S.Bronevski 1791-ci ildə Şeyx Əli xanın Səlyan hadisələri ilə başlayan hakimiyyətini belə qiymətləndirir: O, yeniyetməlik yaşına çatmasa da, hakimiyyətinin əvvəlində qəhrəmanlıqla başladı. Quba xanlığına məxsus Səlyanı tutmaq istəyən Şamaxı xanını Şeyx Əli xan balıq ticarəti ilə məşğul olan rus sənayeçilərinin köməyi ilə Salyandan qovdu (6, s,335).

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanov "Gülüstani İrəm" əsərində Şeyx Əli xanın şəxsi cizgilərini daha dolğun vermişdir. Şeyx Əli xan başısoy-uğluğa və digər mənfi keyfiyyətlərinə baxmayaraq bir sıra müsbət keyfiyyətlərə də malik olmuşdur: onun igidliyi, cəmərdliyi, səxavətliliyi və qəlbi geniş olması indi də xalq arasında deyilməkdədir (5, s.194). Şeyx Əli xan XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Rusiyaya qarşı barışmaz mövqə tutmuş, ölümünə qədər (1822-ci il) əqidəsindən dönməyən xan titulu qazanmışdı. Quba xanlığı daha çox Rusiya dövlətinin təcavüzünə məruz qaldığından, Şeyx Əli xan İran dövləti ilə daha çox əməkdaşlığa meyl edirdi. Sisiyanovun ölümündən sonra rus qoşunlarına baş komandan təyin olunmuş general Qlazenap 1805-ci il 11 avqust tarixli raportunda yazırdı: Şeyx Əli xan İran şahı Baba xanla əlaqəyə girib, digər xanları da bizə qarşı qaldırır (11, s.31). Bakı xanlığının ilhaqından sonra növbəti hədəf Quba xanlığı idi. Quba xanlığının siyasi-coğrafi mövqeyi Rusiya dövlətini bura cəlb edirdi XVIII yüzilin sonu XIX yüzilin başlanğıcında qonşu İran və Osmanlı dövlətləri Azərbaycanın müstəqilliyi üçün gerçək təhlükə törətmək iqtidarında deyildilər. Bu dövlətlər bütün XIX yüzil boyu heç bir özgə torpağını ələ keçirməmişlər (1, s.513). Belə bir tarixi şəraitdə Quba xanı Şeyx Əli xan İran şahı ilə əməkdaşlıq edərək Rusiyaya münasibətdə haqlı olaraq sərt mövqedən çıxış edirdi. Çünki Rusiyanın fəaliyyəti xanlığın müstəqilliyini, siyasi varlığını təhlükə altına alırdı. Eyni zamanda Rusiya Şeyx Əli xanı özünün düşməni hesab edirdi. 1806-cı ilin sentyabrında heç bir müqavimətə rast gəlmədən Quba şəhərinə daxil olan rus qoşunları tezliklə əks hücuma

məruz qaldılar. Əslində rus qoşunları əhalisiz şəhərə daxil olmuşdular. Quba xanı şəhərin əhalisini həmin dövrdə təhlükəsiz, dağlıq ərazidə yerləşən mahallara köçürmüşdü. Rus qoşunlarının böyük bir qisminin Quba xanlığından İran, sonra isə Türkiyə cəbhəsinə aparılması ilə əlaqədar olaraq Şeyx Əli xan Suxay xanın köməkliyi ilə 1807-1808-ci illərdə Quba şəhərində və demək olar ki, bütün xanlıq da öz hakimiyyətini bərpa etməyə nail olmuşdu (11, s.33). Lakin 1808-ci ilin yayına (iyul ayının sonunda) şimaldan – Dərbənd şəhəri istiqamətindən mayor Ryabinin qoşunları, qərbdən isə podpolkovnik Tixonovskinin rotası, həmçinin Quba xanları ilə ədavətdə olan Şamaxı xanının qoşunları, Şəki atlılarının köməyi ilə Quba şəhəri yenidən rus qoşunlarının təsiri altına düşür. Həmin dövrdə Quba şəhərindən başqa, xanlığa məxsus bir çox mahallar Şeyx Əli xanın başçılığı ilə üsyançıların təsiri altında idi. 1808-ci ilin oktyabr ayında üsyançıların şəhəri tutmaq səyi baş tutmur (11, s.33). Göstərilən tarixi dövrdə Quba xanlığında yerləşən mahalların əhalisi üsyançılara qoşulmaqda davam edirdi. Şeyx Əli xanın qoşunları Suxay xan Qazıqumuxlunun köməyi ilə 1809-cu ilin yanvar ayında Quba şəhərini yenidən mühasirəyə alır. Mühasirədə olan rus qoşunlarına Bakıdan köməyə tələsən mayor Loqvinenkovun 2-ci rotasını üsyançılar darmadağın etsələr də, Quba şəhərini ala bilmirlər. Dərbənd və Bakıdan göndərilən əlavə qüvvələr üsyançıları şəhərdən uzaqlaşdırı bilər. Tarixi sənədlər həmin dövrdə, Quba xanlığının Şamaxı xanlığına yaxın olan mahallarının əhalisinin Mustafa xan tərəfindən qarət olunması və köçürülməsini sübut edir. Qraf Qudoviç Mustafa xana 1808-ci ilin 26 iyulunda yazdığı məktubunda vurğulayırdı: Mən sizin nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, Şeyx Əli xanı məhv etmək

istəyirəm ki, Şeyx Əli xanı məhv etmək lazımdır, qubalıları qarət etmək, soyğunçuluğa məruz qoymaq yaramaz (4, c.III, sənəd 572, s. 312-314).

Qeyd etmək lazımdır ki, üsyançıların dağıdılmasında Şamaxı xanı Mustafa xan ilk vaxtlar xüsusi canfəşanlıq göstərirdi. 1809-cu il yanvar əməliyyatında fəal iştirakına görə “fəxri tərifə layiq görülmüşdü (11, s.34).

Şamaxı xanlarının Quba xanlığı ilə tarixi ədavətini gözəl bilən Rusiya müstəmləkəçiləri Mustafa xandan Quba xanlığının işğalı prosesində daha çox bəhrələnmək istəyirdilər. Quba xanlığının siyasi tənəzzülündən istifadə edən Şirvanlı Mustafa xan Quba şəhərinin 17 verstliyində yerləşən mahallara soyğunçu basqınlar etmiş və əhalinin özbaşına öz əyalətinə köçürmüşdü (4, c.III, sənəd 574, s. 315).

1809-cu ilin yanvarını, adətən Quba xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsində həlledici addım sayırlar. Qraf Qudoviçin qraf Saltıkova 1809-cu il 21 mart tarixli məktubunda deyilir: 11 yanvardan etibarən Quba əbədi olaraq silah gücünə imperator həzrətlərinin təbəliyinə qatılmışdır (4, c.III, sənəd 761, s. 404).

Göstərilən tarixi fakta əsaslanaraq tarixşünashlıqda 1809-cu ili Quba xanlığının Rusiyaya birləşmə tarixi kimi qəbul edir, 1810-cu il hadisələrini isə Quba xanının son cəhdi kimi göstərirlər.

Lakin, 1810-cu il Quba üsyanının tarixini araşdırmaq üçün əsas mənbə rolunu oynayan və rus məmurlarının Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladıqları aktlara daxil olan əmrləri, təqdimatları, məktubları üsyanının geniş vüsət aldığı dövr kimi 1810-cu ilin olduğunu sübut edir. Faktiki olaraq həmin dövrdə Quba şəhərini çıxmaqla, qalan bütün mahallarda xanın

hakimiyyəti bərpa olunmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, 1809-cu il hadisələrindən sonra Şeyx-Əli xan Tabasarana getmiş və 1809-1810-cu ilin əvvəlinə kimi burada yaşamışdı.

14 aprel 1809-cu ildə general Repin qraf Qudoviçə 406 sayılı raportunda yazır. Mən bu günlərdə Quba bəylərindən məktub almışam, eyni vaxtda Qubada komendat vəzifəsini icra edən mayor Pisemskidən də iki raport gəlib. Onlar, Şeyx Əli xanın Surxay xan Qazıqumuxlu ilə görüşüb, ittifaq bağlayıb ümumi qüvvə ilə Quba ərazisinə hücum edəcəklərini bildirirlər. Quba bəylərinin sədaqətinin səmimiliyinə inanmaq olmaz, onlara ümüd olmaqdanrsa, Kudyal qalasının (Qubanın) sakinləri arasında qayda yaratmaq və nəzarəti gücləndirmək lazımdır ki, bizə qarşı xoşagəlməz heç nə baş verməsin (4, c.III, sənəd 763, s. 405).

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə əhalisi dağlıq mahallara köçürülmüş Quba şəhərində Sevastopol polkunun iki batalyonu saxlanırdı. Batalyonların hər birinin şəxsi heyəti 4 ştaps-zabit, 22 ober-zabit, 46 unter zabit, 31 musiqiçi, 621 sıravı, 55 qeyri-sıravı hərbi qulluqçu, cəmi hər birində 779 və ümumilikdə 1558 nəfərdən ibarət döyüş vəziyyətinə hazır şəxsi heyət saxlanırdı. Şəhər əhalisinin evlərində rus əsgərləri yerləşdirilmişdi. Şəhər demək olar ki, boş idi. Şeyx Əli xan Quba qalasının əhalisini köçürmüşdü (4, c.IV, sənəd 861, s. 573). Sonralar əhalinin bir hissəsi şəhərə qayıtsa da, onların əksəriyyəti, ehtiyat üçün tərksilah olunmuşdu. General Repin Qudoviçə yazdığı məktubunda göstərirdi ki qubalılar Şeyx Əli xana sədaqətlərində ısrarlıdılar. Bu haqda mənə general Quryevin özü şəxsən məlumat verib. O, Şeyx Əli xana qarşı hücumu keçəndə onun dəstəsində olan qubalılar Şeyx Əli xana bir

dənə də güllə atmayıblar. Əksinə onlar öz xanlarını rusların gəlməsinə işarə olaraq atəşlə xəbərdar etmişlər (4, c.II, sənəd 763, s. 405). İqtibas gətirilən mənbədən məlum olur ki, ruslara qarşı silahlı müqavimət göstərən, yerli xanlara qarşı rus qoşunlarının tərkibində vuruşmalarda iştirak edən az saylı birləşmələr çox vaxt əks tərəfə kömək edirdilər. Rus dəstələrinin tərkibində Şeyx Əli xana qarşı göndəriləmiş “bakı süvarilərinin” bir neçəsini çıxmaqla demək olar ki, hamısı sabiq quba xanının tərəfinə keçmişdilər (15, s.15). Sovet dövrü tarixşünaslığında bu az saylı birləşmələr az qala bütün xalqın könüllü birləşməsinin daşıyıcıları kimi göstərilməkdədir. Məsələn, Gəncə şəhərinin müdafiəsində iştirak edən ətraf torpaqlardan yığılmış 15000-ə yaxın xalq müdafiəçisi göstərilir, ancaq Sisiyanovun işğalçı qoşununun tərkibindəki 700 nəfər Qazax-Şəmşəddil-Dəmirçi-Borçalı atlısının hücumunda iştirakı barədə az qala daстан qoşulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şeyx Əli xan işğalçılara qarşı müqavimət hərəkatına şəxsən rəhbərlik edirdi. Çar məmurları Şeyx Əli xanın aradan götürülməsi üçün əlindən gələni edirdilər. General Repinin general Tormosova tarixi məktubunda oxuyuruq. “Mövcud şəraiti nəzərə alaraq, mənim əvvəlki raportlarımdan da məlumdur ki, onun öldürülməsi və ya tutulub gətirilməsi üçün əlimdən gələni edirəm. Şeyx Əli xan Rusiya üçün doğurdan da böyük təhlükədir. Quba və Dərbənddə böyük nüfuza malik olan bu adam nə qədər ki, sağdır bu diyarda sakitlik yaratmaq mümkün olmayacaqdır (4, c.IV, sənəd 992, s. 641). Rus komandanlığı Şeyx Əli xanı öldürmək üçün münasib adam axtarırdı.

Bakı komendantı general Repinin general Tormosova göndərdiyi 1809-cu il 25 iyun tarixli, 4№-li rapor-

tunda göstərilir: “Şeyx Əli xanı öldürmək üçün mən bizə əlverişli olan iki nəfəri seçmişəm, bunlar Dərbənd şəhərinin naibi Alfan bəy və Qubalı Xambutay bəydir, hər ikisi Şeyx Əli xanla qardaşlarının öldürülməsinə görə düşməndirlər. Mən onu (Şeyx-Əli xanı) öldürəni 1500 çervonla dərhal mükafatlandırmağı qərara almışam“ (4, c. IV, sənəd 992, s. 641). Türkiyə və İran dövlətləri ilə hərbi qarşıdurmada olan Rusiya xanın öldürülməsinə nail olmadıqları təqdirdə, lokal müharibəyə son qoymaq üçün Şeyx Əli xanı Quba xanı kimi tanımağa da hazır idi. General Repin yazırdı: Onu öldürə bilmədiyimiz halda axırncı vasitə kimi Şeyx Əli xana Quba xanlığını mahalları ilə birlikdə vermək və başqa xanlıqlar kimi əlavə traktat ilə Rusiyanın təbəəliyinə qəbul etmək lazım gələcəkdir. Ancaq mən ümid etmirəm ki, Şeyx Əli xan bu qədər bədbəxt hadisələrdən sonra Tiflisə və ya Bakıya gəlsin (4, c. IV, s. 641).

Həmin dövrdə Quba xanlığı demək olar ki, Rusiyanın nəzarətindən çıxmışdı. Camaatı silah gücünə nəzarət altında saxlamaq onlara həmişə müyəssər olmurdu. Qubada olan qoşun hissələri rus komandanlığına əyaləti sakitləşdirmək üçün azlıq edirdi. Biz 1809-cu ilin iyul ayında general Repinin Bakıdan göndərdiyi raportundan oxuyuruq: Qubadan çıxmış hərbi dəstə durmadan Dərbənddən Qubaya qaytarılsın. Onların gəlməsi ilə Qubada 3 rota cəmləşir. Bu qoşunla qalanı nəzarətdə saxlamaq olar, ancaq silahlı xalqla müharibə etmək üçün kifayət etməz. Əgər allah göstərməsin, Şeyx Əli xan öz qüvvələri ilə Qubaya zərbə endirsə, əhalinin böyük əksəriyyəti xanın tərəfini saxladığına görə asanlıqla ona qoşula bilərlər. Bütün şəratı nəzərə alaraq mən hesab edirəm ki, Qubaya iki balyondan az olmayaraq qoşun gətirmək lazımdır (4, c.

IV, sənəd 995, s. 642-643). Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, rusların tərəfini saxlayanlar adətən vəzifə (şəhər naibi, kəndxuda və s.) və ya böyük məbləğdə pul alanlar idilər. Mən bizdən mükafat alan hakimlərdən tələb edəcəyəm ki, onlar öz təbəələrinin bizə qarşı çıxmasının qarşısını alsınlar, onları sakitləşdirsinlər (4, c. IV, s. 643).

Göründüyü kimi, Qubada 1810-cu ildə baş vermiş üsyan ümumxalq səciyyəsi daşıyırdı. Üsyan Məmməd bəyin başçılıq etdiyi Buduq mahalını çıxmaqla (2, s.38) Quba xanlığının bütün ərazisini və əhalinin bütün təbəqələrini əhatə edirdi. Dərbənd komendantı polkovnik Adrianonun 1810-cu il avqustun 15-də yazdığı raportunda deyilir: Quba əyaləti qiyam qaldırıb. Şeyx Əli xanı Tabasarandan çağırıblar. Quba qapalıdır. Qubaya gedən bütün yollar kəsilmişdir. Tabasaran bəyləri bizim xeyrimizə heç nə etmək istəmirlər (4, c. IV, sənəd 1012, s. 655).

A.Bakıxanov Şeyx Əli xanın Tabasarandan Qubaya qayıtması haqqında yazır: Tabasaranda il yarım yaşayan Şeyx Əli xan 1810-cu ildə Qubaya qayıtdı və o, Xanbutay bəy Xəzrili və digər qubalılardan köməyi ilə – Quba şəhərini çıxmaqla burada rus qoşunları yerləşmişdi – Quba əyalətini 4 aya yaxın idarə etdi. O, Qrız kəndində yeni şəhər tikməyə başladı (5, s.192).

Beləliklə, 1810-cu ildə Quba şəhəri istisna olmaqla, Quba xanlığı yenidən Şeyx Əli xanın nəzarəti altına düşür. Çar məmurları Quba üsyanını həyacanla izləyir və üsyanı yatırtmaq üçün yollar arayırdılar. 1810-cu il avqust ayının 16 da general Repinin general Tormosova göndərdiyi raportunda (1040№-li) Quba hadisələrini belə təsvir edirdi: Bütün Quba əyalətinin əhalisi üsyan qaldırmışlar. Hamı “sağ olsun xan, yaşasın xan”

– deyə qışqırır. Quba ilə bütün əlaqələr kəsilmişdir. Buduq mahalını çıxmaqla, bütün Quba əyaləti üsyan qaldırmışdır və Şeyx Əli xanın tərəfinə keçmişdir. Mən qubalıları sakitləşdirməyin vasitə və üsulunu tapa bilmirəm (4, c. IV, sənəd 1013, s. 655-656). Həmin dövrdə Şeyx Əli xan Quba xanlığını Qrız kəndindən idarə edirdi.

Bəzən tarixi ədəbiyyatda Quba üsyanını “kəndli üsyanı” adlandırırlar. Lakin araşdırmalar belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, 1810-cu il Quba üsyanı xalq üsyanı olmuşdur. Bu üsyanda əhalinin bütün təbəqələri iştirak edirdi. Çarizmə qarşı bu hərəkətdə Quba xanlığının əhalisinin bütün zümrələri xan, bəy maafior, ruhanilər, kəndlilər və b. iştirak edirdi. Mənbələrdə də bu haqda ətraflı məlumatlar vardır: “Quba əyalətindəki indiki həyacan xalqın daim Şeyx Əli xanla bizə ziyan verən əlaqəsinin nəticəsidir. Quba xalqı istəsəydi, özü Şeyx Əli xanın cavabını verərdi. İndi isə Şeyx-Əli xanın Quba sərhədlərində görünməsi bütöv xalqı ayağa qaldırıb” (4, c. IV, sənəd 1015, s. 657-659). Ümumi üsyanda Quba bəylərinin xalqla birgə hərəkəti haqqında mənbələrdə faktiki məlumatlar saxlanılmışdır. General Tormosovun general Nebolsinə məktubunda deyilir: İndicə mən Bakı komendatı general Repindən həyacanlı məlumat aldım. Demək olar ki, bütün Quba əyalətinin bəylərinin hamısı və xalqı “bizə” xəyanət edib Şeyx Əli xanın tərəfinə keçmişlər” (4, c. IV, s. 660). Quba qalasında nəzarət altında olan əhalidən başqa hamı ümumi qiyama qalxmışdır. “Yenə həmin gün podpolkovnik Tixonovskiye yazılan məktubda qeyd olunur. “Bakı komendatı Repindən xoşagəlməz xəbər almışam. Quba şəhərindən başqa (şəhərdə 2 batalyon rus əsgəri yerləşdirilmişdi) bütün Quba əyaləti

Şeyx Əli xana qoşulub. Sevastopol polkunun iki batalyonu ilə müdafiə olunan Quba şəhərinin Dərbənd və Bakı ilə bütün əlaqələri kəsilmişdir (4, c.IV, sənəd 1019, s. 661).

AKAK-larda nəşr olunan tarixi sənədlərin təhlili Şamaxı xanı Mustafa xanın Quba üsyançıları ilə münasibətlərinə dair maraqlı dəlilərdən bəhs edir. Bu qaynaqlar onun üsyançılarla qarşılıqlı fəaliyyətini iki dövrə ayırmağa imkan verir. I dövrə 1806-1809-cu illər, II dövrə isə 1810-cu il və sonrakı illər daxildir.

Qısaca da olsa Şamaxı xanlığı ilə Quba xanlığı arasında olan qarşılıqlı münasibətlər tarixinə nəzər salsaq (XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəli) onda tarixi Şirvan torpağında yerləşən bu iki siyasi qurumun birbirinə zidd mövqedə dayandığının şahidi olarıq. 1789-cu ildə Şamaxı xanlığının Quba xanlığından asılılığının ləğv olunması və Şamaxı xanlığının tam müstəqilliyinin bərpasından dərhal sonra, 1791-ci ildə Səlyanın Quba xanlığından qopardılmasına cəhd göstərilir, lakin bu cəhd boşa çıxır və bununla da onsuzda normal olmayan qarşılıqlı münasibətlər sürətlə soyuqlaşmağa başlayır. Nəhayət, 1798-ci ildə Səlyan Mustafa xan tərəfindən Şamaxı xanlığına birləşdirilir. Beynəlxalq münasibətlərin Quba xanlığının xeyrinə cəryan etmədiyi bir dövrdə Mustafa xan vəziyyətdən daha çox bəhrələnmək istəyirdi. Uzun müddət Quba xanlığından siyasi asılılıqda olmuş Şamaxı xanlığının hakimləri daha çox "intiqa" almağa çalışırdılar. Mənbələr 1806-cı ildə rus qoşunları Quba şəhərini tutanda general Mustafa xan başda olmaqla Şirvan atlılarının orada iştirakı haqqında məlumat verir.

1809-cu ildə Quba şəhərinin qiyamçılardan təmizlənməsində “xüsusi iştirakına görə” Mustafa xan fəxri tərifə layiq görülmüşdü.

Qraf Qudoviçin qraf Saltıkovla yazışmasına dair 1809-cu il 19 fevral tarixli 22№-li sənəddə qeyd olunur ki, Şeyx Əli xana qarşı hərbi qüvvə istənildikdə, Mustafa xan hər dəfə can-başla Şirvan atlılarını köməyə göndərir. Mənbədə daha sonra vurğulanır ki, “bu dəfə də Mustafa xan 1000 nəfərdən çox piyada və atlılarını böyük həvəslə Şeyx Əli xana qarşı vuruşmaq üçün bizim dəstələrlə birləşmək üçün göndərib“. Buna görə də tərəfimizdən ona böyük inam və hörmət bəslənilir. Göründüyü kimi, çarizm “parçala və hökm sür” siyasətini bu regionda məharətlə həyata keçirirdi. Azərbaycan xanlıqları arasında olan ziddiyyətdən onların özlərinə qarşı istifadə olunurdu. Bir-birinə qarşı vuruşdurub zəiflətmək və ayrı-ayrılıqda həzm etmək. Quba xanlığının və Şeyx Əli xanın 1810-cu ildəki iflasını, Mustafa xan və Şamaxı xanlığı 10 il keçəndən sonra 1820-ci ildə yaşayacaqdı. Digər tərəfdən əlimizdə olan tarixi faktlar, 1806-1809-cu illərdə Quba üsyançılarına düşmən mövqedə dayanmış Mustafa xanın 1810-cu ildə Şeyx Əli xanla əməkdaşlığı haqqında fikir yürütməyə əsas verir. Qaynaqlar Mustafa xanın üsyançılarla əməkdaşlığının səbəbini göstərmir. Mustafa xan özü bunu etiraf etməsə də tarixi sənədlər o dövrdə onun Şeyx Əli xanla əlaqəsinə dair tutarlı məlumatlar verir. Podpolkovnik Tixonovski general Tormosova 1810-cu il 9 avqust tarixində göndərdiyi raportunda göstərir: Quba əhalisinin ayağa qalxmasının və əyalətin ən nüfuzlu bəylərinin Şeyx Əli xanın yanına qaçmasının əsas səbəbkarlarından biri Mustafa xanın Şeyx Əli xanın yanına danışıqlara göndərdiyi Baloqlan bəydir. Ba-

loğlan bəy qubalı Bağır bəy və Əli bəy kimi satqınlarla Quba xanlığının mahallarını gəzə-gəzə camaatı Şeyx Əlini Quba xanı kimi tanımağa çağırırlar (4, c. IV, sənəd 785, s. 530). 1806-1809-cu illərdə rus qoşunlarına hərtərəfli kömək edən Mustafa xan, 1810-cu ildə podpolkovnik Tixonovskinin göstərdiyi bütün cəhdlərə baxmayaraq Şeyx Əli xana qarşı 1 nəfər də kömək vermir. Podpolkovnik Tixonovskinin yanında Şeyx Əli xandan məktub alan Mustafa xan məktubu ona göstərmir. Tixonovski general Tormosova yazırdı: Mustafa xan məktub haqqında mənə heç nə demədi, bircə onu bildirdi ki, Şeyx Əli xandan ədəbsiz məktub alıb və mənə göstərməyə utanır. Mustafa xan mənə deməsə də mən başqalarından öyrəndim ki, gizli surətdə Quba əyalətinin Bərmək mahalına gəlib Qubalı Məmməd bəyin evində yaşayan Baloğlan bəy Mustafa xan tərəfindən göndərilmişdir (4, c. IV, s. 530).

Mustafa xan 1810-cu ildə Şeyx Əli xana müxtəlif üsullarla kömək göstərsə də, bunu o dövrdə, açıq etiraf edə bilməzdi. Buna baxmayaraq rus komendantlığı Mustafa xandan şübhələrini gizlətmirdi. Şirvan bəylərinin iştirakı ilə Mustafa xandan Tixonovskinin Baloğlan bəyin Qubaya göndərilməsi haqqındakı sorğusuna Şirvan bəyləri onun heç vaxt Qubaya göndərilmədiyini, Mustafa xanın özü isə “doğurdanda Baloğlan bəyi Qubaya göndərdiyini, lakin özündən başqa heç kimin bu haqda məlumatı olmadığını göstərmişdi. Baloğlan bəyin nəyə görə göndərilməsi sualına Mustafa xan: Qubalı Məhəmməd bəyin qaçıb Şeyx Əli xana qoşulmasının qarşısını almaq üçün, əgər Baloğlan bəy Quba əyalətində hansısa narazılıq yaradıbsa o, bunu öz qanı ilə yuya bilər (4, c. IV, s. 530).

Şirvan atlılarının Quba üsyanını yatırtmaq üçün göndərilməsi haqqındakı sorgusuna Şamaxı xanı müxtəlif bəhanələrlə yol verməmişdi. Tixonovskinin məktubundan öyrənirik ki, Mustafa xan Şeyx Əli xanla əlaqələrini üstüörtülü şəkildə həyata keçirirdi. 1810-cu il 18 avqustda Tixonovskin Baş komandana yazırdı: Şirvanlı Mustafa xan bu günlərdə Fit dağı möhkəmləndirməyə başlayıb. O, Fitdağın ətrafında eni 3 arşın, hündürlüyü 6 arşın olan daş sədd çəkir. Səddi qüllə və qəsrlərlə möhkəmləndirmək fikri var. Tikintidə 3000 -dən çox adam işləyir (4, c. IV, sənəd 787, s. 531).

Göründüyü kimi, Mustafa xan həm dolayısı ilə Quba üsyançılarına kömək edir, həm də ehtiyat üçün hazırlıq işləri görürdü. Mustafa xanı zərərsizləşdirmək üçün çar komandanlığı hər şey edirdi. Həmin dövrdə general Tormosov Lisanoviçə yazırdı: Şirvanlı Mustafa xan haqqında Rusiyanın düşmənləri ilə (Şeyx-Əli xan) onun gizli əlaqələri haqqında əlimizdə çoxlu və əsaslı məlumat var. Siz onun çoxdankı tanışı kimi, onun inamından istifadə edərək, xidməti borcunuzu yerinə yetirmək üçün ondan istifadə etməlisiniz. Sizin Mustafa xanla ağıllı davranmağınız, onun inamını qazanmağınız onu əvvəlki kimi Rusiyaya xidmət etməyə sövq etməlidir. Mustafa xanı Rusiya qarşısında xidməti vəzifəsini yerinə yetirməyə cəlb etmək Quba üzərində uğurlarımızın əsas şərtlərindən biri olacaqdır (4, c. IV, sənəd 1021, s. 662-664).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, rus komandanlığı Mustafa xanla yeni lokal müharibə ocağı yaratmamaq xatirinə Şamaxı xanı ilə mülayim davranırdı. Mustafa xan onu Şeyx Əli xanla əlaqədə günahlandırılan polkovnik Lisanoviçə belə cavab vermişdi: Şeyx Əli xan onun qan düşmənidir və o, bu günahlandırmanı gülünc

sayır. Mustafa xan Şeyx Əli xanın ölüsünü və dirisini gətirən şəxsə özünün 10000 çervon verməyə hazır olduğunu demişdi (4, c. IV, sənəd 793, s. 536).

Quba üsyanının yatırılması üçün tədbirlərə Rusiya qoşunlarının Qafqazdakı baş komandanı general Tormosov şəxsən rəhbərlik edirdi. General Tormosov Mustafa xana 12 sentyabr 1810-cu il tarixli məktubunda yazırdı: İrana və Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatları başa çatdırıb rus ordusunun böyük bir qisminin Qubaya yönəlmişəm. Şeyx Əli xanın qiyamını darımağın edəcəm. Qubalıları layiqli cəzalandıracam. Əlavə edirəm: Əlahəzrət İmperatorun sadıq təbəsi kimi, “öz xidməti borcumu yerinə yetirməkdə atam olsa belə göz yummam” (4, c. IV, sənəd 791, s. 533). Quba üsyanının yatırılması üçün hazırlıq tədbirləri ilə bağlı digər bir tarixi sənədə nəzər salaq. 1810-cu il avqustunda general Tormosov podpolkovnik Tixonovskiyyə yazırdı: Mən general Nebolsinə durmadan Nuxaya (Şəkiyə) 1 rota əsgər göndərmək haqqında göstəriş vermişəm. Onlar orada Cəfər Qulu xan tərəfindən hazırlanmış 1000 Şəki atlısı ilə birləşib Xınalıq dağlarından digər istiqamətdən Qarabağdan Yeger polkunun 2 rotasını toplaqla birlikdə Şirvana göndərmişəm. Onlar sizin başçılığınız altında Qubaya gedəcəklər. Yolda Bakıdan gələn 1 rotanı da qəbul edib, əlavə olaraq mayor Ryabininin batalyonu ilə birləşərək Quba üzərinə qəti hücum təşkil edin. Çalışın Şeyx Əli xanı diri tutun, əgər mümkün olmasa onun quldur dəstəsini Quba əyalətindən qovub çıxarın. Şeyx Əli xanla qurtarıb qiyamçıları müharibə dövrünün qanunları ilə cəzalandırın. Aman diləyənlərə silah qaldırmayın, müqavimət göstərənləri qırın. Qubalıları nə vaxtsa Şeyx Əlinin onların xanı olacağı haqqındakı xülyalardan, tə-

səvvürlərdən məhrum edin. Çalışın Quba əyalətində tam saktiliyi bərpa edəsiniz (4, c.IV, sənəd 1019, s.661).

General Tormosovun Cahangir xan Şəqqaqiyə 22 avqust 1810-cu il tarixli məktubundan oxuyuruq: “Mən general Nebolsinə Yelizavetpoldan (Gəncədən) təcili 1 rota topla Nuxaya (Şəkiyə) Cəfər Qulu xan Şəkilinin Qubaya yürüşə hazırladığı 1000 nəfərlik atlı dəstə ilə birləşmək üçün göndərməyi göstəriş vermişəm (4, c. IV, sənəd 1020, s. 662). Cəfər Qulu xanın başçılığı altında bu qoşunlar Xınalıq mahalından Quba əyalətinə daxil olub Şeyx Əli xana arxadan zərbə endirməli idi. Cahangir xan Şəqqaqi də Cəfər Qulu xanla birlikdə olmalı idi, Şeyx Əli xanın öldürülməsi ona şəxsən tapşırılmışdı. “Cahangir xan Şəqqaqini Qubaya xan təyin etmək istəyirdilər. Bu haqqda general Tormosov Tixonovskiyyə yazır: Şəki atlılarının önündə Cahangir xan Şəqqaqi də olacaqdır. Rusiyanın təbəliyini qəbul etmiş digər xanlıqlar kimi, Qubada xanlıq idarəsini bərpa edib və mən tezliklə Cahangir xan Şəqqaqinin Qubaya xan təyin olunmasını və Qubalıların Şeyx Əliyə olan ümidlərini həmişəlik qırmaq istəyirəm (4, c. IV, sənəd 1019, s. 662).

İkinci tərəfdən Tixonovskinin komandanlığı altında Qarabağdan göndərilmiş Yeger polkunun 2 rotasına topla Qubaya gedən yolda Bakıdan göndərilən 1 rota və mayor Ryabinin batalyonu da qoşulmalı və birgə Quba üzərinə hücum etməli idilər.

Üçüncüsü, Dərbənddən gələn qüvvələr əlavə topla silahlandırılır və gücləndirilmiş dəstə üsyançıları darmadağın etməli idi.

Beləliklə, general Tormosov Quba üsyanının yatırılması planını hazırlayır və 4 ildən bəri Quba əyalətində fasiləsiz qarşıqlıqlıq” yaradan Şeyx Əli xanın üsya-

nını yatırtmaq, hücum planını qalibiyyətlə başa çatdırmaq üçün daha bacarıqlı, əlverişli adam axtarır və fikirləşmədən polkovnik Lisaneviçi seçir.

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında general Tormosovun polkovnik Lisanoviçə 14 sentyabr 1810-cu il tarixli məktubu tam mətni ilə saxlanmaqdadır. Biz məktubun bəzi yerlərini olduğu kimi veririk: Mən keçmiş xidməti yolunuzda fərqləndirici xüsusiyyətlər olan sürətli hərəkət təcrübənizi və qətiyyətli fəaliyyətinizi nəzərə alıb sizə çox vacib bir xidməti tapşırıq vermək istəyirəm. Tapşırıq bundan ibarətdir: Məlumunuz olsun ki, 4 ildən artıq bir müddətdə Quba əyalətində fasiləsiz qarşıqlıqlıq yaradan Şeyx Əli, qırğın və qarətlərlə bu il müxtəlif Dağıstan xalqlarından yığıdığı quldur dəstəsiylə işi o yerə gətirib çıxarıb ki, bütün əyalət Rusiyanın nəzarəti altından çıxıb əhali isə Şeyx Əli xanın tərəfinə keçmişdir. Qiyam alovu bütün əyalətə sürətlə yayılıb, bütün xalq və Quba bəyləri Şeyx Əli xanın tərəfindədirlər. Qubadan-Dərbəndə və digər istiqamətdə, Bakıya kommunikasiya xətləri kəsilib. Beləliklə şər qüvvələrin ətrafa yayılmasının qarşısını almaq üçün çoxdan Cəfər Qulu xana yazmışam. Cəfər Qulu xanın qüvvələrini 17-ci Yeger polkunun 2 rotası və Troitski müşketyor polkunun 2 rotası təşkil edəcəkdir. Hansı ki, artıq Şirvan ərazisinə daxil olublar. O, Lisaneviçə yazır ki, təcili Qubaya yollanın general Repindən ümumi komandanlığı qəbul edib, fəaliyyətə başlayın (4, c. IV, sənəd 1021, s.662-665).

Üsyançılarla ilk toqquşma haqqında podpolkovnik Tixonovskinin general Tormosova 1810-cu il 20 sentyabr tarixli raportunda qeyd olunur: Quba əyalətinin Doğumlu adlanan karvansaradakı düşərgədən Bərmək mahalından yazıb sizə bildirirəm ki, sentyab-

rın 15-də 17-ci Yeger polkunun 2 rotası Şirvana gəlib o sayda da Quba əyalətinə daxil olmuşdur. Onlar setyabrın 18-də Sevastopol müşketyor polkunun rotaları ilə birləşmişdir (4, c. IV, sənəd 1023, s. 665).

Mənbələrdən məlum olur ki, əvvəldən planlaşdırıldığı kimi Cəfər Qulu xanın Şəki atlılarının və əlavə qüvvələrin Xınalıq mahalından keçməklə arxadan Şeyx Əli xana zərbə endirmək cəhdləri baş tutmamışdı. Tixonovskinin raportunda göstərilirdi ki, "Cahangir xan Şəqqaqi Xınalıq dağlarına güclü qar düşdüyündən Qubaya oradan gedə bilməyib və mənə onu gözlətmək xəbərini gətiriblər.

Rus qoşunları ilə Şeyx Əli xanın silahlı dəstələri arasındakı ilk toqquşma setyabrın 20-də səhər Beşbarmaq dağının yüksəkliyindən 200 nəfərlik üsyançının rus əsgərlərinə atəşi ilə başladı. Atışma yarım saat çəkir hər iki tərəfdən itki olur (4, c.IV, sənəd 234, s.167-168). Sentyabrın 23-də Şeyx Əli xanın qoşunu - 1000 nəfərə qədər üsyançı gecə iki dəfə rus əsgərlərinə ağır zərbə endirir, yalnız topçuların döyüşə müdaxiləsindən sonra üsyançılar geri çəkilir (4, c.IV, sənəd 1023, s. 665).

Lisanoviçin cəbhə bölgəsinə gəlməsindən sonra da rus əsgərləri ilə Quba üsyançıları arasında döyüşlər dayanmır. Polkovnik Lisaneviçin 21 oktyabr raportunda göstərilir ki, oktyabrın 10-da verdiyim raportdan sonra Qrız və Yuxarı Baş mahalları üsyançılardan təmizlənib. Bu iki mahalın əhalisi itaətə gətirilib. Əyalətdə saktilik bərpa olunub. Şeyx Əli xan öz tərəfdarları ilə Tabasarana qaçmış, hal-hazırda Ersi kəndindədir (4, c. IV, sənəd 1075, s. 666).

1810-cu il sentyabrın 24-də Şeyx Əli xan birləşmiş rus qoşunlarının məkəzinə hücum etsə də, Tixonovski-

nin əmri ilə açılan top atəşləri üsyançıları geri oturdur. Üsyançıların topları yox idi. Rus hərbi hissələri Lisaneviçin başçılığı altında 1810-cu ilin oktyabrın 25-də Tabasaranın Ersi kədinə soxulurlar. Burada Şeyx Əli xanın tərəfdarları ilə rus dəstələri arasında qanlı döyüş olur. Qaynaqlarda vurğulanır ki, bu döyüşlərdə qiyamçılardan 100 nəfər öldürülən və çoxlu yaralanlar olur. Rus əsgərlərinin itkisi mənbədə göstərilir (4, c. IV, sənəd 1028, s. 669).

General Lisaneviç 6 gün öz dəstəsiylə Ersi kəndində qalır. Ersi kəndi rus əsgərləri tərəfindən yandırılır. General Tormosovun 1810-cu il 18 dekabr tarixli məktubunda yazdığına görə “bütün bunlardan sonra general Lisaneviç qoşunu ilə Qubaya gəldi. Qiyamda iştirak etmiş bəylərin demək olar ki, hamısı tutulub “Kudyal” qalasında saxlanılır. Mən əmr etmişəm ki, başqalarına da dərs olsun deyə, tezliklə onlar üzərində hərbi məhkəmə qurub hamısını Sibirə sürgün etsinlər, onların mülklərini isə mükafat olaraq “bizə sadıq olanlara” verin. Beləliklə, Quba ekspedisiyası general Lisaneviçin qətiyyətli, iti və ağıllı komandanlığı ilə tam qələbə ilə başa çatdı (4, c. IV, sənəd 1028, s. 670).

General Lisaneviçin Quba ekspedisiyası Qafqaz xalqlarına qarşı rus əsgərlərinin sonsuz nifrəti və amansızlığı ilə fərqlənirdi. Həmin dövrdə üsyan iştirakçılarının milli tərkibinə fərq qoyulmurdu. Şeyx Əli xanın tərəfini saxlayan azəri türkü, dargin, kumuk, lak, ləzgi və s. xalqlar eyni cəzaya məhkum olunmuşdular. Çoxlu əhalisi olan Ersi kəndi darmadağın edildi. Tabasaranlılar, akuşalılar da eyni cəzaya məruz qalmışdı. Dağıstan xalqları Quba üsyançılarına sonsuz kömək edirdilər. Əgər Lisaneviç Gəncə xanı Cavad xanın qətlinə görə podpolkovnik , Qarabağ xanı İbrahim xanın

ailəsi ilə birlikdə məhvinə görə polkovnik rütbəsinə yüksəlmişdisə, 1810-cu il Quba üsyanının amansızcasına yatırılmasına görə general rütbəsinə layiq görülmüşdü.

Lakin, 1810-cu il məğlubiyyətinə baxmayaraq Şeyx Əli xan silahı yerə qoymur, 1811-ci ildə Quba xanı müxtəlif dağistan xalqlarından xeyli qoşun toplayır. I Rus-İran müharibəsi dövründə İran tərəfi Şeyx Əli xana müxtəlif vasitələrlə gömək edirdi. General Repinin Markiz Pauliççiyə 16 oktyabr 1811-ci il tarixli raportunda qeyd olunur ki, Şeyx Əli xan Quba xanlığında hələ də öz hakimiyyətini bərpa etmək ümidini itirməmişdir. O, İran şahzadəsi Abbas Mirzə tərəfindən göndərilmiş 4.000 çervon qızıl pula 6.000 nəfərə qədər muzdlu hərbi qüvvə toplamışdır. Markiz Pauliççi general Xatunssva yazırdı: Repindən indicə aldığım məlumatlara görə satqın Şeyx Əli Abbas Mirzədən aldığı pulla və müxtəlif Dağistan xalqlarından topladığı 6.000 “əclafla” Quba əyalətinə hücum etmək istəyir (4, c. IV, sənəd 229, s. 163-164).

Yuxarıdakı mülahizələr, əlbəttə, rus hərbi məmurlarının subyektiv fikirləridir. A. Bakıxanov sözügedən məsələ ilə bağlı yazır: 1810-cu ildə Tabasaranda qala bilməyən Şeyx Əli xan öz kürəkəni Abdulla bəylə birlikdə Akuşaya gedir və buradan Quba üzərinə yeni hücum hazırlaşır. Şeyx Əli xan Akuşa qazısı Əbu Bəkrin köməyi və İrandan göndərilən pulla yenidən ikinci dəfə Akuşadan, Mehdilidən, Tabasarandan və Qazıqumuxdan 8.000 qoşun toplayıb II Surxay xan Qazı Qumuxlunun oğlu Nuh bəylə birləşərək Quba üzərinə gedir (5, s.193).

Qeyd etmək lazımdır ki, Şeyx Əli xanın başçılığı ilə çarizmə qarşı 1806-cı ildə başlanan azadlıq hərəkatı

1810-cu ildən sonra coğrafi məkanına və milli tərkibinə görə bir sıra dağlı xalqlarını da əhatə etmişdi. Fikrimizcə, Şeyx Əli xanın başçılığı altında olan silahlı qüvvələrin yalnız bir hissəsi muzzdla tutulmuşdu. Şeyx Əli xanın sərkərdəliyi altında toplanmış qoşunların bir qismini, azadlığını hər şeydən üstün tutan qazilər, Qafqaz mücahidləri təşkil etmişdirlər. Şeyx Əli xanın müxtəlif yazışmalarından məlum olur ki, Quba xanının siyasi fəaliyyətində islami dəyərlər böyük rol oynamışdır. Şeyx Əli xanın tərədarlarının böyük əksəriyyətini isə isə Quba xanlığından mühacirət etmiş qubalılar təşkil edirdi.

Markiz Pauliççinin hərbi nazirə 30 dekabr 1811-ci il tarixli 99№-li məlumatlarından bəlli olur ki, həmin ilin 22 noyabrında gen-1 Xatunsovun başçılığı altında rus qoşunlarının Şeyx Əli xan üzərindəki qələbəsindən çonra ələ keçirilən qənimətlər arasında “33 ədəd bayraq və müxtəlif simvolik ləvazimatlar da olmuşdur” (4, c. V, sənəd 238, s. 170). Digər, iki tarixi sənəddə isə rus qoşunlarının əldə etdiyi qənimətlər sırasında “30 bayrağın olduğu” göstərilir (4, c. V, sənəd 231 və 233, s. 165-167).

Ehtimalımıza görə, dini mənlik şüurunun milli mənlik özünüdərkinə üstün gəldiyi öyrəndiyimiz tarixi dövrdə qafqaz xalqlarını çarizmə qarşı ümumi mücadilə üçün birləşdirən ən mühüm amillərdən biri də islam olmuşdur. Üsyançıların 33 ədəd bayraqla düşmən üzərinə gəlməsi isə islami dəyərlərdən bir kimi qiymətləndirilməli və müqəddəs müharibəyə işarənin ifadəsi idi.

Beləliklə, 1811-ci ildə Şeyx Əli xanın qoşunlarının tərkibi, işğal olunmuş və Vətənlərini azad etmək istəyən qubalılardan, muzzdlu dağlı hissələrindən və dağlı mücahidlərindən ibarət olmuşdur. Şeyx Əli xanın Qu-

ba xanlığını rus işğalçılarından azad etmək cəhdi 1811-ci il noyabrın əvvələrində uğurlu oldu. Belə ki, noyabr ayının 6-da gen-l Qurıevin qoşunları Şeyx Əli tərəfindən darmadağın edildi.

Markiz Pauliççinin general Xotunsova 1811-ci il 7 dekabr tarixli məktubunda qeyd olunur: General Qurıevin dəstələri noyabrın 6-da satqın Şeyx Əli xanın rəhbərlik etdiyi dağlılar tərəfindən ciddi məğlubiyyətə uğradılmışdır. Bizim tərəfdən öldürülən və yaralananların sayı 317 nəfərə çatır (4, c. V, sənəd 234, s. 167-168).

Rus döyüşçülərinin məğlubiyyəti gen-l Xatunsovun Markiz Pauliççiyə gizli raportunda daha ətraflı şərh olunmuşdur. Həmin döyüş rus ordusu üçün böyük bədbəxtlik sayılırdı. Rus generalı yazır: Tərəfimizdən öldürülən və yaralananların sayı 300 nəfərə qədərdir, çoxlu silah və döyüş ləvazimatı itirilmiş, 500 nəfərdən çox rus əsgəri əsir düşmüş və nəhayət düşmən sərhədlərimizə daxil olmuşdur (Red. İ.S. yəni Quba xanlığının ərazisinə) (4, c. V, sənəd 237, s. 170). Göstərilən tarixi dövrdə rus qoşunlarının yerləşdiyi Quba şəhərini və Zeyhur kəndini çıxmaqla Quba xanlığı yenidən Şeyx Əli xanın idarəsi altına keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Şeyx Əli xanın Quba xanlığı sərhədlərində görünməsi ilə əhali yenidən üsyana qalxmışdı. Bu dəfə Şeyx Əli xan Quba əyalətini Rustovdan idarə etməyə başlayır (5, s.193).

Lakin, bu idarəçilik uzun sürmür. General Xatunsov başda olmaqla Rustov ətrafına yeni hərbi dəstələr gətirilir. Həmin dövrdə Quba xanlığının Rustov kəndi ətrafında qanlı döyüş olur. Gen-l Xatunsovun hərbi qüvvələri ilə Şeyx Əli xanın tərəfdarları arasındakı döyüş 4 saat davam edir. 1811-ci il 22 noyabrda baş verən həmin tarixi vuruşmada Şeyx Əli xan məğlub

olur. “Döyüş meydanında 100-ə qədər öldürülən döyüşçü, çoxlu döyüş sursatı, 350-yə qədər at və 30 bayraq qənimət kimi ruslara qalır” (4, c. V, sənəd 231, s. 165).

Sözügədən mənbədə qeyd olunur ki, döyüş meydanında qalan cəsədlər üsyaçıların özləri ilə apara bil-mədikləri olmuşdur. Hərbi əsirlərin dindirilməsindən məlum olur ki, üsyaçılardan 600 nəfərə qədər ölən, iki dəfə ondan çox isə yaralanan olmuşdur (4, c. V, sənəd 231, s. 165).

Mənbədə, rus qoşunlarının itkisi 92 nəfər öldürülən və 24 nəfər yaralanan qeyd olunmuşdur (4, c. V, sənəd 228, s. 162-163).

Beləliklə, Şeyx Əli xanın 1811-ci ildə Quba xanlığını rusalardan azad etmək mücadiləsi baş tutmur və Quba-Dərbənd xanlığının uzun müddətli işğal dövrü başlanır.

QEYDLƏR

1. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1996
2. Vaqif Buduqlu – Piriyev. Buduq və buduqlular. Bakı, Sabah nəşriyyatı, 1994
3. Verdiyeva H.Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycan əhalisi. Bakı-1993.
4. Акты, собранные Кавказкой Археографической Комиссией. т. II-VII. Изд. под. ред. пред. комис. Ад. Берже. Тифлис, Глав. Управ. Намест. Кавказа, 1868-1878.
5. Бакиханов А.К. Гюлистан Ирам. Баку, Элм, 1991
6. Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Типография С.Селивановского, М., 1823, ч. 2
7. Дубровин Н. Закавказье от 1803-1806 года. СПб, Печатано в типографии департамента уделов, 1866.
8. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т. III, СПб, типография И.Н.Скороходова, 1886

9. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. М., Наука, 1969
10. Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-хан-Шура, Издательство "Русская типография" В.М.Сорокина, 1906
11. Мамедов Н. История города Кубы в XIX начало XX века. Дис. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1989
12. Минасзев Г. Сто лет одной революции (Азербайджанские восстание 1826), Баку, 1926.
13. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. СПб, 1888.
14. Сумбатзаде А. Кубинское восстание 1837 года. Баку, 1961.
15. Тагиев. Ф.А. История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859). Баку, Элм, 1999.
16. Зубов П. Подвиги русских в странах Кавказских с 1800 по 1834 год. том I, часть II.

KAZIMOV İ.F.

NAXÇIVAN BÖLGƏSİ ƏHALİSİNİN SAY DİNAMİKASI VƏ YERLƏŞMƏSİNƏ DAİR (1828-1920-ci illər)

Naxçıvanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra aparılmış statistik təsvirlər bölgə əhalisinin say dinamikasını və yerləşməsini müəyyən qədər izləməyə imkan verir. Rusiya işğalından sonrakı ilk dövrə aid olan qaynağın məlumatına görə Naxçıvan dairəsində 6.177 ailə yaşayırdı. Onlardan 3.450 ailə (55,9%) Naxçıvan mahalında, 1272 ailə (20,6%) Dərələyəz mahalında, 718 ailə (11,6%) Əlinjə mahalında, 235 ailə (3,8%) Xok mahalında yaşayırdı. Qalan əhali və ya 502 ailə (8,1%) Naxçıvan şəhərində yaşayırdı. Həmin dövrdə Ordubad dairəsində 2.292 ailə qeydə alınmışdı. Onlardan 633 ailə (27,7%) Ordubad mahalında, 388 ailə (16,9%) Bilev mahalında, 319 ailə (13,91%) Dəstə mahalında, 318 ailə (13,9%) Əylis mahalında, 117 ailə (5,2%) Jənnab mahalında yaşayırdı. Ordubad şəhərində 515 ailə (22,5) əhali var idi (9, s.65-196; 15, s.30). Beləliklə, hər iki dairədə (Naxçıvan əyalətində) 8469 ailə qeydə alınmışdı. Bu ailələrin 72,9%-i Naxçıvan dairəsində, 27,1%-i Ordubad dairəsində məskunlaşmışdı.

XX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycan əhalisini tədqiq etmiş H.Y.Verdiyeva Naxçıvan əyalətinin (görünür burada dairə olmalıdır, çünki Naxçıvan əyaləti iki dairəni – Naxçıvan və Ordubad dairələrini əhatə edirdi. Kitabda Ordubad dairəsindən ayrıca bəhs olunur –

İ.K.) əhalisi haqqında danışırkən cədvəl təqdim edir (8, s.63). Müəllif 1828-1832-ci illər arasındakı rəqəmləri təhlil edərək göstərir ki, «Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra Naxçıvan əyalətini 1.400 azərbaycanlı ailəsi tərk etmiş, İrandan isə 2.285 erməni ailə köçüb gəldiyini nəzərə alsaq, 5.500 göstəricisinin əsası kimi qəbul edilməsi məqsədəuyğun olar» (yənə orada, s.62). 1832-1836-cı illərdə isə əhalinin 106 ailə azalması azərbaycanlıların bir hissəsinin Naxçıvanı tərk etməsilə izah olunur (yənə orada, s.63).

Ordubad dairəsinin əhalisi haqqında aşağıdakı rəqəmlər göstərilir: Rusiya işğalına qədər 2.130 ailə, 1833-cü ildə 2 min ailə, 1842-ci ildə 2.604 ailə, 1850-ci il məlumatına əsasən Ordubad dairəsində 7000 kişi, 6015 qadın (cəmi 13015) yaşadığı bildirilir (yənə orada, s.66-67).

Göründüyü kimi eyni dövrdən bəhs olunmasına baxmayaraq Naxçıvan bölgəsi əhalisinin say dinamikasının dəyişməsi haqqında fikirlər müxtəlifdir. Bu hər şeydən əvvəl Naxçıvan bölgəsi altında müxtəlif coğrafi ərazinin nəzərdə tutulması ilə əlaqədardır. Ona görə də daha optimal yol Naxçıvan bölgəsi əhalisinin say dinamikası və yerləşməsinin müasir sərhədlər daxilində öyrənilməsidir. Belə bir hesablama əsasında 1832-ci il kameral təsviri üzrə Naxçıvan dairəsində 6.538 ailə (16.095 nəfər kişi və ya hər iki cinsdən 32.000 nəfər) olduğu müəyyənləşdirilmişdir (5, f.375, siyahı 3, iş 5901, v.4). Ordubad dairəsində isə həmin dövrdə 1.320 ailə (3.160 kişi və ya hər iki cinsdən olan 6320 nəfər) yaşamışdır (yənə orada, v.5). Şərurda yaşamış əhalinin sayı isə təxminən 1000 ailə və ya 5,5 min nəfər (hər iki cins) hesablanır (yənə orada). Beləliklə, ayrı-ayrı rəqəmlər üzrə hesablama aparılsa Naxçıvan bölgəsində (Mehri sahəsi daxil olmadan) müasir sərhədlər daxilində 42.000 nəfər əhali olduğu aşkara çıxır (yənə orada, v.6). Bu cür hesablama əsa-

sında 1850-ci ildə Naxçıvan bölgəsində 56.000, 1886-cı ildə isə 115.780 nəfər əhali olduğu göstərilir (yənə orada). Faktlardan aydın olur ki, 1832-ci ildən 1850-ci ilə kimi Naxçıvan bölgəsinin əhalisi 14 min nəfər, 1850-1886-cı illər arasında isə 59.780 nəfər artmışdır.

Naxçıvan bölgəsi əhalisinin say dinamikasının müəyyən edilməsində 1897-ci il birinci Ümumrusiya əhali siyahıya almasının materialları böyük əhəmiyyətə malikdir. «Naxçıvan statistika güzgüsündə adlı tarixi-statistik məcmuəsində (1999) və Naxçıvan iqtisadiyyatının XX əsrdəki vəziyyətinə həsr edilmiş kitabın (2000) əhali haqqında hissələrində 1897-ci il məlumatına istinad edilir. Naxçıvan statistika güzgüsündə tarixi-statistik məcmuəsində göstərilir ki, 1897-ci ildə Rusiya imperiyasında keçirilmiş ilk ümumi əhali siyahıya alması məlumatlarına əsasən Çar Rusiyasının tərkibinə qatılmış qədim Azərbaycan torpaqları olan İrəvan quberniyasının indiki Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisinin əksəriyyətini təşkil etmiş Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında **birlikdə götürüldükdə** (kursiv mənimdir – İ.K.) 177,3 min nəfər, o cümlədən Naxçıvan qəzasında 76,5 min nəfər əhali yaşamışdır. Hər iki qəzada birlikdə götürüldükdə yaşamış bütün əhalinin 115,7 min nəfərini və ya 65,3%-ni yerli azərbaycanlılar (o cümlədən Naxçıvan qəzasında 64,1 min nəfər və ya 63,7%), Şərur-Dərələyəz qəzasında 51,6 min nəfər və ya 67,4%, Naxçıvan şəhərində 6,2 min nəfər və ya 70,0%, Ordubad şəhərində 4,1 min nəfər və ya 88,6%, Baş Nəraşəndə 0,6 min nəfər və ya 68,81%), 55,4 min nəfəri və ya 31,2%-i gəlmə ermənilər (o cümlədən, Naxçıvan qəzasında 34,7 min nəfər və ya 34,4%, Şərur-Dərələyəz qəzasında 20,7 min nəfər və ya 27,1%), Naxçıvan şəhərində 2,2 min nəfər və ya 25,7%), 4,4 min nəfər və ya 24,8%-i kürdlər, 1,1 min nəfəri və ya 0,64%-i ruslar, 0,7 min nəfəri və ya 0,37%-ni isə sair xalqla-

rın nümayəndələri təşkil etmişlər (7, s.18; 6, s.66-67). Bu rəqəmlərlə bağlı onu qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan bölgəsi əhalisinin (müasir sərhədlərdə əhalisinin sayının müəyyən edilməsi üçün Dərələyəzin əhalisi ümumi əhali sayından çıxmalı idi (etnik tərkib haqqında ətraflı bəhs ediləcəkdir – İ.K). Digər tədqiqatlarda da belə bir üsul tətbiq edilməmiş, sadəcə İrəvan quberniyası qəzalarının, o cümlədən Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları əhalisinin sayı və etnik tərkibi ümumi şəkildə göstərilmişdir (5, s.46-50). Əgər qeyd etdiyimiz üsul əsas götürülsə 1917-ci il oktyabr çevrilişi ərəfəsində Naxçıvan bölgəsində təxminən 165.000 nəfər əhali olduğu göstərilə bilər (1, f.379, siyahı 3, iş 5901, v.6). Bu rəqəmin müəyyənləşdirilməsi olduqca vacibdir. Ona görə ki, faktik olaraq bütün İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında yaşayan azərbaycanlılar 1905-1906 və 1918-1920-ci illərdə ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımları nəticəsində demoqrafik fəlakət dövrü keçirmişdir. Naxçıvan bölgəsində bu fəlakətin miqyası və onun əhalinin say dinamikasına təsirini göstərmək üçün 1897-1924 və həmçinin 1897-1926-cı il məlumatlarına istinad edilir. Ş.Muradovun fikrincə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi 1897-ci ildəki 177,3 min nəfərdən azalaraq 1924-cü ildə 90,0, 1926-cı ildə 104,9 min nəfər olmuşdu. O yazır: “Müqayisə edilən dövrdə Muxtar Respublikada əhalinin belə azalmasına səbəb öncə 1905-1906-cı və 1915-1918-ci illərdə erməni-müsəlman qırğınları, bu qanlı hadisələrin, xüsusilə İrana qaçması... və sair səbəblərlə bağlı olmuşdur (6, s.68). 1917-ci ilin payızına olan məlumatı (165.000 nəfər) 1924-cü il məlumatı ilə müqayisə etsək bu arada əhalinin 75.000 nəfərədək azaldığını görürük. Bu azalma, demək olar ki, 1918-1920-ci illər hadisələri ilə bağlı olmuşdu. Bütün bunları əsas götürərək 1920-ci ildə Naxçıvan bölgəsində əhalinin sayının təxminən 70-80.000 səviyyəsində müəyyənləşdirmək olar.

Naxçıvan bölgəsinin şəhərləri əsasən, Naxçıvan və Ordubadla təmsil olunurdu (Naxçıvan bölgəsi öyrənilən dövrə qədərki tarixi-coğrafiyası haqqında baxın: 3, s.54-82; həmçinin 4). Naxçıvan şəhərinin 1831-ci ildə quberniya katibi Zolotnitski tərəfindən tərtib olunmuş kameral təsvirində göstərilir ki, Türkmənçay müqaviləsi bağlanan dövrdə şəhərdə 873 ev var idi. Bu evlərdə 1330 ailə yaşayırdı və əhalinin ümumi sayı 5.470-ə çatırdı. XIX əsrin 20-ci illərinin sonunda Ordubadda əhalinin sayı 3.444 nəfərə çatmışdı (3, s.76-77). Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin əhalisi birlikdə Şimali Azərbaycanın şəhər əhalisinin 10%-dən çoxunu təşkil edirdi. XIX əsrin 30-cu illərindən Şimali Azərbaycanda şəhər həyatı inkişaf etməyə başlayır. Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində də əhalinin sayının artması müşahidə edilse də artım çox da yüksək deyildi. 1850-ci il məlumatına görə Naxçıvan şəhərində 5.157, Ordubad şəhərində 4.302 nəfər qeydə alınmışdı. 1873-cü il kameral təsviri 1886-cı il ailə siyahıları və 1897-ci il Birinci Ümumrusiya əhali siyahıya almasının yekunlarına görə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin sayı müvafiq olaraq aşağıdakı kimi olmuşdur: 6.877, 3.489; 6.939, 4.199; 8.790 və 4.611. Bu rəqəmlərə əsasən Naxçıvan bölgəsində 1873-cü ildə 10.366, 1886-cı ildə 11.138, 1897-ci ildə 13.401 nəfər şəhər əhalisi olduğu aydın olur (10, s.66). Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin artım sürəti Şimali Azərbaycan əhalisinə nisbətən geridə qalır və Naxçıvan bölgəsi şəhər əhalisinin ümumi şəhər əhalisi içərisində xüsusi çəkisi aşağı düşdü. Bu proses XX əsrin əvvəllərində də davam etmişdi. «Azərbaycan şəhər əhalisinin artımı çox sürətlə gedirdi. Bakının əhalisi 1897-ci ildən 1915-ci ilədək 112,2 min nəfərdən 262,4 min nəfərə, Gəncə şəhərinin əhalisi isə 33,6 min nəfərdən 59,7 min nəfərə qədər artmışdı. 1900-

1915-ci illər arasında əhalinin sürətlə çoxalan digər Azərbaycan şəhərlərindən Nuxanın əhalisi 28,4 mindən 52,2 minə, Şuşanınkı 25,6 mindən 43,8 minə, Qubanınkı 17,4 mindən 26,9 minə, Şamaxınınkı 23 mindən 27,3 minə, Lənkəranınkı 10,6 mindən 17,8 minə çatmışdı. 1915-ci ildə Naxçıvanın əhalisi 9 minə yaxın, Ordubadınkı isə 6,5 min nəfər idi» (2,s. 87).

Naxçıvan bölgəsi şəhər əhalisinin ümumi əhali kütləsi içərisində xüsusi çəkisi də maraq doğurur. Faktların təhlilindən göründüyü kimi bu rəqəm müxtəlif dövrlərdə 10% ətrafında olur. 1918-1920-ci il hadisələri bütün əhalinin say dinamikasında olduğu kimi şəhər əhalisinin də say dinamikasına mənfi təsir göstərdi.

QEYDLƏR

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət arxivi
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. 1900-27 aprel 1920. Bakı, Elm, 2001, 672 s.
3. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin I qərinesı), Bakı, Elm, 1995, 96 s.
4. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü), Bakı, Elm, 1977, 158 s.
5. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgəsində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996, 328 s.
6. Nadirov A., Nuriyev Ə., Muradov Ş. Naxçıvanın iqtisadiyyatı XX əsrdə, Bakı, Elm, 2000, 104 s.
7. Naxçıvan statistika güzgüsündə Tarixi-statistik məcmuə. Bakı, «Səda», 1999, 128 s.
8. Verdiyeva H.Y. XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993, 133s.
9. В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции, СПб., Типография --- Внешней торговли, 1833, 177 с.
10. Мурадалиева Э.Б. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века, Баку, Издательство Бакинского университета, 1991, 172 с.

ŞIRVANOVA T.Ə.

RUSİYANIN AZƏRBAYCANDA YERİTDİYİ SİYASƏTDƏ ERMƏNİLƏRƏ HİMAYƏÇİLİK (1828-1917-ci illər)

XVII əsrdə getdikcə güclənən Rusiya türklərin qorxunc düşməninə çevrildi. Ermənilər bunu dərhal sezdilər. Bu qüvvənin get-gedə tədricən cənuba doğru irəlilədiyini gören ermənilər, Rusiyanın hələ çox uzaqda olmasına baxmayaraq, bundan istifadə edərək rusların himayəsini qazanmaq üçün müraciət etməyə etməyə başladılar. Özlərinə daha çox mərhəmət oyatmaq üçün onlar öz dinlərindən riyakarcasına istifadə edərək özlərini ruslar kimi pravoslav qələmə verdilər.

Rus-erməni münasibətləri hələ çar Aleksey Mixayloviçin /1645-1676/ dövründə rəsmi təsdiqini tapmışdı. 1648-ci ildə verilmiş kilsə bəyanatında ermənilər haqqında qeyd var idi. İlk olaraq isə 1 Pyotr /1682-1725/ ermənilərə siyasi nöqtəyi-nəzərdən baxmış, Rusiyanın ermənilərin taleyində oynayacağı gələcək rolu uzaqgörənliklə müəyyənləşdirmişdi (10,s.714). Məhz ilk rus imperatoru bu xristian xalqları Rusiya ilə bağlayan mənəvi bağların verdiyi üstünlükləri düzgün qiymətləndirmişdir (11, s.2). Və bu andan etibarən rus hökmdarlarının ermənilərə münasibətdə fəal siyasəti başlanmışdır. Ermənilərə Rusiya hüduqlarında sərbəst ticarət etmək hüququnu təsdiq edən qramotalar, xüsusi imtiyazlar, güzəştlər verilməsini,

vergilərdən azad edilməsini bir sıra tarixi sənədlər də təsdiq edir (3, s.300).

Əgər XIX əsrə qədər rus-erməni münasibətləri müttəfiqlik səviyyəsində idisə, artıq XIX əsrdən Rusiyanın Qafqaz siyasəti yeni müstəviyə keçdi. Özünün isti dənizlərə çıxmaq siyasətini reallaşdırmağa çalışan Rusiya imperiyası artıq Cənubi Qafqazı hissə-hissə ələ keçirirdi.

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın işğalına başlayan Rusiya imperiyası ermənilərə çox böyük ümid bəsləyirdi, başa düşürdü ki, eyni dinə – xristianlığa mənsubiyyətə görə ermənilər rus hökumətinin himayəsi altında özlərinin mənafeyi naminə Rusiya hökmranlığına əsaslı sədaqət göstərəcəklər. Ermənilərin Qafqaza köçürülməsi prosesi Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından xeyli əvvəl başlasa da, bu proses Rusiya üçün uğurla başa çatmış Rusiya-İran /1826-1828/ və Rusiya – Türkiyə /1828-1829/ müharibələrindən sonra kütləvi xarakter aldı. Veliçkonun yazdığı kimi, o vaxtdan bu proses dayanmamış, gah zəif, gah güclü axınla Qafqaza erməni köçləri davam etmişdir (4,s.81). Türkmənçay müqaviləsi ilə başa çatan Rusiya-İran müharibəsindən sonra imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən ermənilərin İrandan Rusiya hüdudlarına köçürülməsi hüquqi cəhətdən təsdiq olundu. Rusiyanın İrandakı səlahiyyətli səfiri Aleksandr Qriboyedov tərəfindən həmin maddənin bu müqaviləyə daxil edilməsi heç də təsadüfi deyildi. Erməni siyasətçiləri yaranmış əlverişli şəraitdən öz xeyirlərinə faydalanmaq, Cənubi Qafqazın və eləcə də Azərbaycanın münbit torpaqlarında erməniləri məskunlaşdırmaq üçün müxtəlif rus məmurlarına müraciətlər edir, qüdrətli xristian dövlətinin himayəsi altında erməni dövlətçiliyini bərpa etməyə çalışırdılar.

Erməni yazıçısı Nerses Aştaraketsi hələ Türkmənçay müqaviləsi bağlanmamışdan əvvəl də ermənilərin köçürülməsi xahişi ilə Qafqaz canişini İ.F.Paskeviçə və A.Qriboyedova dəfələrlə müraciət etmişdi.

1827-ci il noyabrın 9-da, o, xüsusi olaraq Təbrizə çağırılmış milliyyətçə erməni olan polkovnik Lazarevə bu haqda yazırdı: «İndi mən bütün erməni millətinin sədaqətli müdafiəçisi Aleksandr Sergeyeviç Qriboyedovdan xahiş etmişəm ki, oralarda və başqa yerlərdə yaşayan xristianların qüdrətli Rusiya hökumətinin bayrağı altına qəbul edilməsini yaddan çıxarmasın» (9, s.49).

Ermənilərin köçürülməsi ideyasının müəlliflərindən olan A.Qriboyedov bu məsələ ilə bağlı yazırdı: «Ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqlara əbədi sahib olacaqlarından müsəlmanlar içərisində yaranan qorxunu aradan qaldırmaq və sonuncuların düşdükləri ağır vəziyyətin uzun sürməyəcəyini bildirməklə onları sakitləşdirmək məsələsini biz dəfələrlə götür-qoy etmişik» (7, s.52).

Rusiya səfiri A.Qriboyedovun təklifi ilə köçkünlərin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsindən narahat olan müsəlman əhaliyə ermənilərin bu torpaqlarda müvəqqəti məskunlaşdırılması barədə yalan məlumatlar verilir. O yazırdı ki, indi biz müsəlmanları düşdükləri bu çətin vəziyyətlə razılaşdırmalı, ermənilərin burada müvəqqəti qalacaqlarına onları inandırmalıyıq ki, azərbaycanlılar «ermənilər ilk dəfə ayaq basdıqları torpaqlara həmişəlik yiyələnəcəklər» fikrindən daşınırlar.

Çar hökuməti ermənilərin köçürülməsinə öz gələcək müstəmləkəçilik planlarının bir hissəsi kimi baxırdı. Buna görə də ermənilərin müsəlman torpaqlarında yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Həmin siyasi hadisə ilə bağlı dövlət sənədlərində deyilir ki, «ümumiyyətlə, xaçpərəstləri razılaşdırmaq lazımdır ki, onlar /köçənlər/

Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarına getsinlər, çünki burada xaçpərəstlərin sayını mümkün qədər artırmaq lazımdır» (6, s.103). Rusiya imperiyası müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirmək üçün Şərq xristianları olan erməniləri daha məqsəduyğun hesab edirdi. Nəinki İrandan, həmçinin onların nisbətən çox olduqları Osmanlı imperiyasından da ermənilərin köçürülməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu plan yerli əhali olan azərbaycanlıların və onların torpaqları hesabına həyata keçirilirdi. Bu məqsədlə hətta xüsusi komissiya yaradılmışdı. Türkmənçay müqaviləsindən sonra çar hökuməti Azərbaycan xanlıqlarının ərazisində o vaxtadək mövcud olmayan inzibati ərazi bölgüsü – İrəvan, Naxçıvan qəzalarından, Ordubad dairəsindən ibarət Erməni vilayəti yaratdı. Bununla, Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətçiliyinin yaradılmasında ilk addım atılmış oldu. 3 il ərzində /1828-1830/ İrandan və Osmanın imperiyasından Şimali Azərbaycana 120 minədək erməni köçürülmüşdü. Bu proses bütün XIX əsr boyu, XX əsrin əvvəllərində də davam etmişdir. Veliçkonun yazdığı kimi, hər rus-türk müharibəsi Rusiyada ermənilərin sayını artırırdı (4, s.84).

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda gəlmə ermənilərin hesabına erməni əhalinin sayı artıb 1.300 000 nəfərə çatmışdı (2, s.6).

Çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində ermənilər az vaxt ərzində məskunlaşdıqları regionun iqtisadiyyatında mühüm rol oynamağa başladılar.

Ermənilər onlara verilmiş güzəştlərdən, yaradılmış şəraitdən məharətlə istifadə edərək tez bir zamanda böyük kapital toplamış, dövlət orqanlarında mühüm mövqelər ələ keçirmişdilər. Ayrı-ayrı rus məmurlarının ermənilərə himayədarlığı o səviyyəyə çatmışdı ki, hətta Qafqazda rus qoşunlarının komandanı Paskeviç imperatora

raportunda, Erməni vilayətinin hərbi qubernatoru general-leytenant Krasovskini ermənilərə həddən artıq himayədarlıqda günahlandıraraq bildirdi ki, vilayət əhalisinin $\frac{3}{4}$ hissəsini müsəlmanlar təşkil etməsinə baxmayaraq Krasovski ermənilərə həddən artıq geniş hüquqlar vermişdir. Xüsusilə erməni arxiyepiskopu Nerses Aştaraketsi qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik idi (10, s.736).

Rusiyada kapitalizmin inkişafı nəticəsində burjuaziya formalaşmaqda idi. Lakin milli ucqarlarda bu proses özünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə malik idi. Qafqazda, burjuaziya demək olar ki, tamamilə ermənilərdən ibarət idi. 1843-cü ildə çarın şəxsi göstərişinə əsasən Qafqazın baş müvəkkili general-adyutant A.İ.Neydqardt «Zaqafqaziya diyarının vəziyyəti haqqında» hesabat tərtib etmişdir. Burada ermənilərdən bəhs edərkən o bildirir ki, bütün diyarın ticarəti onların əlində cəmləşmişdir. Onlar sələmlə ağır şərtlərlə borc verirlər, və beləliklə, bütün kapital və sənaye müəssisələri onların əlinə keçmişdir. Ermənilər tədricən bütün digər millətlərin nümayəndələrini ticarətdən /satışlardan/ sıxışdırıb çıxarıb və hər cür rəqabətin kənarlaşdırılması üçün bir-birinə pul və əmlakla dayaq olurlar» (5, s.201-202).

Fransız tədqiqatçısı S.V.Lurye çar Rusiyasının Qafqazda həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasətini təhlil edərək belə qənaətə gəlmişdi ki, Rusiya bu siyasəti heç bir xüsusi metod işləyib hazırlamadan mexaniki şəkildə öz mənafeyinə uyğun yeridirdi. O göstərir ki, Qafqaz ordusunda komandir vəzifələrinin xeyli hissəsi ermənilərin əlində idi. Sənaye və təsərrüfat, bu diyarın bütün iqtisadiyyatı və ticarəti, bütün rəhbər vəzifələr, hətta təhsil və mətbuat belə, ermənilərin əlində cəmləşmişdi(8,s.54).

Nəinki mətbuatın, hətta senzuranın da ermənilərin əlində olması haqqında Veliçko yazır: «İstisnasız olaraq,

bütün Qafqaz mətbuatı ermənilərin hakimiyyəti, ya da təsiri altındadır. Qanuna görə tayfalararası məsələlərdə obyektiv olması nəzərdə tutulan senzura isə ermənilərə həddən artıq xoş münasibət göstərir»(4, s.87).

Buradakı /Qafqazdakı/ qulluq adamlarının xeyli hissəsi çoxdan erməni varlılarından asılı vəziyyətdədirlər. Diyarda elə bir müəssisə yoxdur ki, onun işləri və layihələri ermənilərdən gizli qalsın. Dövlət bankı da daxil olmaqla, bütün banklar ermənilərə boyun əyir. Dövlət bankının yerli komitəsinin nəzarət komitəsində ermənilər böyük üstünlük təşkil edir və bundan geniş şəkildə istifadə edirlər. Onlar yerli əhalini sələm toruna salmışlar(4, s.87).

Rusiyanın müsəlman əyalətlərində əyan – torpaq hüquqlarının və əyan – kəndli torpaq bankının təsis olunmaması da ermənilərə torpaqları ələ keçirmək imkanı verirdi. Onlar müsəlmanları rus hakim dairələrində gözdən salmaqla gələcəkdə onların torpaqlarını ələ keçirməyə çalışırdılar. Nəticədə, bütün müsəlman əyalətləri, Kutaisi quberniyasını çıxmaqla, digər yerlər də, artıq erməni toruna düşmüşdür. Erməni milyonçuları gürcü knyazlarının, tatar /Azərbaycan/ ağalarının on minlərlə desyatin torpaqlarını qəpik-quruşa alırdılar(4, s.113). Digər bir anomaliya isə, Şərqi Zaqafqaziyada əhalinin əksəriyyətini müsəlmanların təşkil etməsinə baxmayaraq, onların şəhər özünüidarələrində ermənilərlə eyni hüquqlara malik olmaması idi. Burada ermənilərin «xristian» olması ön plana çəkilirdi. Qafqazda məhkəmə idarələri də ermənilərə xoş münasibət bəsləyirdi. Bu məhkəmələrin qərarları ilə uzun illər ərzində xeyli xəzinə torpaqları erməni yırtıcılarının əlinə keçmişdir. Həmçinin məktəb avadanlığı haqqında böyük məhkəmə işləri də yanlış olaraq ermənilərin xeyrinə həll edilmişdir(4, s.109).Bakıda neft sənayesinin inkişafı ermənilər üçün yeni perspektivlər açdı. XIX əsrin

70-ci illərinin əvvəllərində Bakıda və onun ətrafında 46 neft emalı zavodunun 37 faizi ermənilərə məxsus idi. Bu zavodlara 17 nəfər erməni başçılıq edirdi. 1872-ci ildə iltizam sisteminin ləğvindən sonra xəzinə neft quyularının keçirilən açıq satışında kapitalın böyük hissəsi erməni və rus kapitalistlərinə məxsus idi. Bu satışda ödənilən məbləğin 50 faizi rus, 44,5 faizi isə erməni kapitalistlərinin payına düşürdü(1, s.271). 1879-cu ildə 70 erməni sahibkarı neft sənayesi ilə məşğul olur, 155 neft buruğunu istismar edirdi. Müqayisə üçün deyək ki, bu dövrdə rus və Avropa kapitalistləri Bakı üzrə cəmi 79 buruğa sahib idilər. Artıq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olan 167 neft sənaye müəssisəsindən 55-i erməni sahibkarlarına məxsus idi.

Erməni milyonçuları Bakı neftinin, Azərbaycanın digər şəhər və bölgələrində tikdirdikləri zavod və fabriklərdə istehsal olunmuş müxtəlif məhsulların, eləcə də Rusiya sənayesinin böyük ehtiyac duyduğu xammal məhsullarının daşınmasında, göndərilməsində böyük fəallıq göstərirdilər. Onlar bir tərəfdən var-dövlətlərini artırır, digər tərəfdənsə, Azərbaycanın sərvətləri hesabına Rusiyanın hakim dairələri ilə yaxın əlaqə saxlayır, münasibətlərini daha da möhkəmləndirirdilər.

Erməni sahibkarlarının Azərbaycan ərazisində idarə etdiyi sənaye müəssisələrində mühüm səciyyəvi bir cəhət də qeyd etmək lazımdır. Onlar bir çox sənaye sahələrində milliyətcə erməni şəxslərin işləməsinə böyük üstünlük verirdilər. Belə bir fəaliyyət bir tərəfdən İran, Türkiyə tərəfdən xeyli ermənilərin iş tapmaq məqsədilə Azərbaycan ərazisinə köçüb məskunlaşmasına səbəb olur, digər tərəfdənsə, əhalisi kənd yerlərinə nisbətən sıx olan sənaye mərkəzlərində əhalinin sosial, milli tərkibində mühüm dəyişikliklər yaradırdı.

XIX əsrin son rübündə Azərbaycanda erməni burjua nümayəndələrinin varlanması, əllərində iri kapitalın cəmləşməsi müxtəlif millətçi cərəyan və təşkilatların yaranmasına və onların müntəzəm olaraq maliyyə cəhətdən təmin edilməsinə böyük təkan verdi. Erməni burjuaziyasının vəsaitlə təmin etdiyi millətçi qüvvələr «Böyük Ermənistan» xülyasını həyata keçirmək niyyəti ilə müxtəlif təşkilatlar yaratdılar.

Beləliklə, Rusiyanın bütün Qafqazda, həmçinin Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətinin dayacağı olan erməni siyasətçiləri bu siyasətdən ilk növbədə öz milli mənafehlərinin təmin olunması üçün geniş istifadə edirdilər.

Rusiya imperiyası isə gələcək inqilabi hadisələrin təmsalında ermənilərə himayəçiliyi ilə nə qədər «təhlükəli rəiyyət» qazandığının şahidi oldu. Ermənilərin «əbədi sədaqətinə» arxalanan imperiya onların öz «xilaskarları»na minnətdar olmağı bacarmadıqlarına inandı. Vaxtilə onları Bizansın təqiblərindən qurtaran Osmanlı imperiyasına xəyanət etdikləri kimi, bu dəfə də ermənilər silahı öz «xilaskarları» hesab elədikləri çarların səltənətinə qarşı çevirdilər.

QEYDLƏR

1. Azərbaycan tarixi, II cild. Bakı, 1964
2. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1990
3. Аннинский А. История армянской церкви (до XIX века). СПб, 1898
4. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, 1990
5. Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. Очерки политической истории их взаимоотношений с древних времен до победы Великой Октябрьской Социалистической революции. М., 1976

6. Глинка С. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России. Баку, 1990
7. Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области. *Azərbaycan EA xəbərləri. Tarix, hüquq, fəlsəfə.* 1988, № 3
8. Лурье С.В. Русское колониальное сознание и этнополитическая реальность Закавказья. «Восток », 1993, № 3
9. Парсамян В. История армянского народа. Ереван, 1969
10. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Том III, вып. IV, СПб, 1887
11. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб, 1898

XƏLİLOVA S.S.

XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANLI SAHİBKARLARIN AZƏRBAYCAN UNÜYÜTMƏ VƏ DÜYÜ- TƏMİZLƏMƏ SƏNAYESİNDƏ İŞTİRAKINA DAİR

Azərbaycanın zəngin təbii sərvətlərə, kifayət qədər işçi qüvvəsinə, ümumrusiya bazarı kimi geniş satış bazasına, istehsalın genişlənməsinə kapital qoymağa hazır olan sahibkarlar təbəqəsinə malik olması burada sənayenin müxtəlif sahələrinin, o cümlədən yeyinti sənayesinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Yeyinti sənayesinin kapitalistcəsinə inkişaf edən sahələri arasında unüyütmə və düyütəmizləmə sənayesi mühüm yer tuturdu. Bu sənaye sahələrinin inkişafına kapital qoyanlar arasında azərbaycanlı sahibkarlar mühüm yer tuturdu.

Qeyd olunduğu kimi, XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlı sahibkarların təmsil olunduqları sənaye sahələrindən biri unüyütmə sənayesi idi. XIX əsrin son onilliklərində Azərbaycanda yüzlərlə unüyütmə dəyirmanının olmasına baxmayaraq, onların əksəriyyəti xırda su dəyirmanlarından ibarət idi. Əsrin 70-ci illərdən meydana gəlməyə başlayan buxar dəyirmanlarının sayı artaraq 80-ci illərdə artıq 20-yə çatmışdı. Onların hamısı Bakı quberniyasında yerləşirdi. Bu dəyirmanlarda 24 buxar qazanı, 91 dəyirman daşı vardı. İl ərzində 116 nəfər fəhlə vasitəsilə 1,1 mln. pud un üyüdüldü [7, 195].

90-cı illərdə buxar dəyirmanlarının sayı azalaraq 11-ə düşmüşdü ki, bu da nisbətən kiçik müəssisələrin, əsas istehsalçılar olan iri müəssisələrlə rəqabətə tab gətirə bilməməsinin nəticəsi idi. Belə ki, qeyd olunan 11 dəyirmanın ildə 1,6 manatlıq 1,5 mln. pud və ya 80-ci illərdə olduğundan təxminən 400 min pud çox un üyüdmələri də bunu sübut edir [11, 155].

Unüyütmə işi ilə məşğul olanlar arasında azərbaycanlı sahibkarlar da az deyildi. Onlara məxsus buxar dəyirmanları XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında meydana gəlməyə başlamışdı. Onilliyin ikinci yarısında azərbaycanlılara məxsus 5 buxar dəyirmanı fəaliyyət göstərirdi. Hacı Məcid Həmid oğluna məxsus dəyirman 1985-ci ildə, "Mir İbrahimov və K" şirkətinə və Hacı Məmməd Həmidova məxsus dəyirmanlar 1886-cı ildə, "Seyid Mirzə Məmməd oğlu və K" və "Mir İsmayıl bəy və K" şirkətlərinə məxsus dəyirmanlar 1887-ci ildə meydana gəlmişdir. Hamısı Bakıda fəaliyyət göstərən bu dəyirmanların orta illik istehsallarının həcmi təxminən 200 min puda, fəhlələrinin sayı isə 45 nəfərə bərabər idi. Deməli, 80-ci illərdə məhsul istehsalı ilə məşğul olan bütün buxar dəyirmanlarının orta hesabla təxminən 25%-i, üyüdülmüş unun 20,0%-i, fəhlələrin isə 40%-i azərbaycanlılara məxsus müəssisələrin payına düşürdü [7, 195, 12, 304].

Nəzərdən keçirilən onilliyin 90-cı illərdə azərbaycanlılara məxsus bir neçə təzə dəyirman inşa olunmuşdu. 1895-ci ildə təsisçisi Mir İsmayıl Seyid Mirzə oğlu olan "İran Cəmiyyəti" nə məxsus dəyirman fəaliyyətə başladı. 1896-cı ildə digər bir azərbaycanlı, Ağababa Quliyev tərəfindən inşa edilmiş un dəyirmanı işə düşdü. M.S.Kərimov və A.A.Bakıxanovun sahibləri olduqları dəyirmanlar da unüyütmə prosesinə onilliyin ikinci yarısında başlamışdılar. Qeyd olunan dövrdə azərbaycanlılara

məxsus sonuncu dəyirman 1900-cü ildə M.Zülfüqarov tərəfindən inşa edilmişdi. Yeni meydana gəlmiş bu 5 dəyirmanla yanaşı, 80-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş 2 dəyirman - Hacı Məcid Həmid oğluna və "Seyid Mirzə Məmməd oğlu və K^o" şirkətinə məxsus dəyirmanlar da öz işlərini davam etdirirdilər. Deməli XX əsr ərəfəsində azərbaycanlılara məxsus 7 buxar dəyirmanı mövcud idi. Onların orta illik dövriyyələrinin həcmi 650 min manatdan çox idi, bu da Azərbaycan üzrə buxar dəyirmanlarının ümumi göstəricilərinin təxminən 40%-dən çoxunu təşkil edirdi [11,155; 5,27; 1, f.509 s.1, iş16, vər.16]. Göründüyü kimi, 80-ci illər ilə müqayisəsində 90-cı illərdə azərbaycanlılar tərəfindən üyüdülmüş unun həcmi 2 dəfədən çox artmışdı.

Ümumilikdə XIX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycanda buxar dəyirmanları tərəfindən üyüdülmüş unun təxminən 30-35%-i azərbaycanlı sahibkarların payına düşürdü.

Ağabala Quliyevə məxsus dəyirman tək-cə azərbaycanlılara məxsus dəyirmanlar arasında deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycanın unüyütmə sənayesinin ən iri müəssisələrindən idi. 1900-cı ildə 2 buxar qazanı olan bu dəyirməndə 20 nəfər fəhlə işləyirdi. Üç növbəli iş rejiminə malik olan müəssisə sutka ərzində fasiləsiz işləyirdi. İl ərzində 300 gün işləyən dəyirməndə 260 min manatlıq məhsul istehsal olunurdu [1, f.509 s.1, iş16, vər.16]. Dəyirməndə üyüdülmüş buğda Rusiyanın Kuban vilayətindən gətirilirdi. Buğdanın pudu Bakıda 93 qəpiyə satılırdı. Qeyd olunan ildə 230 min pud buğda üyüdülmüşdü ki, ondan da 225 min manatlıq 160 min pud müxtəlif növ un, 18 min manatlıq 60 min pud kəpək əldə olunmuşdu. Üyüdülmüş un Bakı və onun ətrafında satılırdı [8, 215-216]. Unüyütmə işindən başqa dəyirməndə düyütəmə ilə işi də həyata keçirilirdi [10, 81].

"İran cəmiyyəti" nin sərəncamındakı dəyirmanın illik istehsalının həcmi də 260 min manata bərabər idi [1, f.509, s.1, iş16, vər.16].

Göstərilənlərdən belə bir nəticə hasil olunur ki, azərbaycanlılara məxsus 2 dəyirmanın illik dövriyyəsinin həcmi 520 min manata bərabər olmuşdu ki, bu da azərbaycanlı sahibkarlara məxsus dəyirmanlara aid ümumi göstəricilərin təxminən 80%-ni təşkil edirdi. Belə vəziyyət un sənayesinin getdikcə iri müəssisələrin əlində cəmləşməsini göstərirdi.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda fəaliyyət göstərmiş buxar dəyirmanlarının sayı 7-8-dən çox olmamışdı. Dəyirmanların sayının azalması, artıq qeyd olunduğu kimi, iri müəssisələrin rəqabətinin nəticəsi idi. 1901-1903-cü illərdə bu dəyirmanlarda 2,5-3 mln. manatlıq un üyüdüldü, 1908-ci ildə bu 6 mln. manata, 1912-ci ildə isə 6-7 mln. manata bərabər olmuşdu [10, 80-81].

Nəzərdən keçirilən dövrdə unüyütmə sənayesində azərbaycanlı sahibkarlar da geniş təmsil olunmuşdular. Ağabala Quliyevin, "İran cəmiyyəti"nin və M.Zülfüqarovun dəyirmanları öz fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Qeyd edək ki, "İran cəmiyyəti" nə məxsus dəyirman 1903-cü ildə H.Z.Tağıyevin əlinə keçmişdi. 1911-ci ildən H.Z.Tağıyevin Zığda yerləşən daha bir dəyirmanı işə düşmüşdü [4, 38]. M.Zülfüqarovun dəyirmanı ilə A.B.Əliyevin ixtiyarına keçmişdi [6, 24]. Bundan başqa əsas 1978-ci ildə Y.Tarusov tərəfindən qoyulmuş buxar dəyirmanı 1903-cü ildə Hacı Rza Qulu və Hacı Cəfər Babayevin istifadəsinə verilmişdi [6, 26-27]. 1900-cü ildə V.Lebdev tərəfindən inşa edilmiş dəyirman isə Hacı Abbas Qulu Rzayev tərəfindən işlədilir. Sonuncu dəyirman 1905-ci ilədək fəaliyyət göstərmişdi [10, 85] və 1907-ci ilədək öz işini davam etdirmişdi [1, f.509, s.1, iş106, vər.

33]. Azərbaycanlılara məxsus dəyirmanlar arasında Məşədi Şəttar Kərimov tərəfindən inşa edilmiş dəyirman da vardı. Bu dəyirman az bir müddətdə məhsul istehsalı ilə məşğul olmuşdu.

Ümumilikdə 1901-1905-ci illərdə azərbaycanlı sahibkarlara məxsus 6 dəyirman işləmişdi ki, bu da göstərilən dövrdəki bütün dəyirmanların 75-85%-ni təşkil edirdi. 1906-1914-cü illərdə isə azərbaycanlılara məxsus dəyirmanların bütün dəyirmanların tərkibindəki xüsusi çəkisi 60%-ə çatırdı. Deməli 1901-1914-cü illərdə Bakıdakı buxar dəyirmanlarının orta hesabla təxminən 70-75%-i azərbaycanlıların sərəncamında olmuşdu.

1903-cü ildə azərbaycanlı sahibkarlar tərəfindən təxminən 770 min manatlıq un üyüdülmüşdü [6, 22-27]. Bu da Bakı üzrə ümumi istehsalın 25-30%-ni təşkil edirdi. 1905-1908-ci illərdə azərbaycanlılara məxsus müəssisələrin ümumi illik dövriyyəsinin həcmi orta hesabla təxminən 1 mln. manatdan çox, bəzən 1,5 mln. manat [1, f.509, s.1, iş106, vər.33; 13, 44] və ya ümumi istehsalın 25-28%-ni təşkil edirdi. 1911-1914-cü illərdə təkcə H.Z.Tağıyevin Zığdakı dəyirmanı ildə 3 mln. manatlıqdan çox un üyüdürdü [10, 82]. Ümumilikdə isə sonuncu illər ərzində azərbaycanlıların birlikdə istehsal etdikləri unun dəyəri 4-5 mln manatdan və ya ümumi istehsalın 80%-dən az olmamışdır.

Bütövlükdə 1901-1914-ci illərdə Bakıda buxar dəyirmanları tərəfindən istehsal olunmuş unun orta hesabla təxminən 45%-i azərbaycanlı sahibkarların payına düşürdü.

Azərbaycanlı sahibkarlar arasında aparıcı yeri yenə də Ağabala Quliyev tuturdu. Bu sahibkara məxsus dəyirmanda 1903-cü ildə 300 min manatlıq un üyüdülmüşdü [6,22-23], 1905-ci ildə bu 500 min manata [13, 44], 1906-cı ildə 1.210.517 manata, 1908-ci ildə 1.591.934 manata,

sonrakı illərdə isə 2 mln. manata qalxmışdı [10,82]. Deməli, azərbaycanlıların istehsal etdikləri unun yarından çoxu Ağbala Quliyevin hesabında olmuşdu.

1911-ci ildən sonra, digər bir azərbaycanlı sahibkar, artıq qeyd olunduğu kimi, ildə 3 mln. manatlıqdan çox məhsul istehsal edən H.Z.Tağıyev və Azərbaycanın unüytmə sənayesinin aparıcı simalarından birinə çevrilmişdi.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa Bakı quberniyasının eyni adlı qəzasında Hacı Fərəc Kərbəlayi Hacıqulu oğlunun, Hüseyinqulu Məşədi Əhməd oğlunun, Hüseyneli Mərdan oğlunun, Qubatqulu Məmmədovun, Hacı Hacıbaba Heydər oğlunun, Nemətulla Hacı Abasqulu oğlunun [4, 40], Kərbəlayi Nəcəf Əli Hacı Məmməd Hüseyin oğlunun, Fazil Quliyevin, Cavad qəzasında Məşədi Məmməd Rza Salayevin, Məşədi Rüstəm Manafovun, Lənkəran qəzasında Hacı Hüseyin Abbasovun, Məmməd Nəzər Məmmədovun, Hacı Əliqulu Məmməd Bağır oğlunun buxar dəyirmanları mövcud idi [1, f.509, s.1, iş 65, vər. 5, 11, 15]. Bu dəyirmanların istehsal etdikləri məhsulun həcmi barədə məlumatlar yox dərəcəsidir. Yelizavetpol quberniyasında buxar dəyirmanlarının olması barədə məlumatlar əldə etmək də mümkün olmamışdır.

Bütün qeyd olunanlardan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, XIX əsrin 80-90-cı illəri - XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş buxar dəyirmanlarının orta hesabla təxminən 55%-i, üyüdülmüş unun isə təxminən 40%-i azərbaycanlı sahibkarların payına düşürdü.

Azərbaycanın yeyinti sənayesinin mühüm sahələrindən biri də düyütəmə sənayesi idi. Azərbaycanda ilk düyütəmə müəssisəsi 1887-ci ildə "Qlaz və Kretingen" şirkəti tərəfindən tikilmişdi [12, 305]. Bu istehsal sahəsində azərbaycanlı sahibkarların iştirakına gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər

onlara məxsus müstəqil düyütəmizləmə müəssisəsi olmamışdır. Təkcə XIX əsrin 90-cı illərinin sonunda Ağabala Quliyevin unüyütmə dəyirmanında düyütəmizləmə işi də həyata keçirilirdi. 1900-cü ildə burada 24750 manatlıq məhsul istehsal edilmişdi [8, 215-216]. Bu il ərzində Bakıda fəaliyyət göstərmiş 7 düyütəmizləmə müəssisəsi tərəfindən 2 mln. manatlıq iş görüldüyünü [10, 85] nəzərə alsaq, azərbaycanlı sahibkarın ümumi istehsaldakı payının cəmi 1,2% təşkil etdiyi aydın olar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda düyütəmizləmə işi daha da inkişaf etmişdi. 1905-ci ilə qədər burada illik istehsalı 4,5-5 mln manata çatan 6-8 müəssisə, sonrakı illərdə isə illik istehsalı 6,5 mln. manata bərabər 4-5 müəssisə fəaliyyət göstərirdi [10, 85]. Rəqəmlər istehsalın getdikcə iri istehsalçıların əlində cəmləşdiyini göstərir.

Qeyd olunan müəssisələrin 2-si azərbaycanlı sahibkarlara - Ağabala Quliyevə və "Rəsulov qardaşları və K^o" şirkətinə məxsus idi. Sonuncuya məxsus müəssisənin əsası 1898-ci ildə qoyulsa da, 1903-cü ilə qədər o "Şərq" şirkətinin sərəncamında olmuşdu. Müəssisə 1903-cü ildə "Rəsulov qardaşları və K^o" şirkətinin ixtiyarına keçmişdi [10, 86].

Ağabala Quliyevin düyütəmizləmə işini həyata keçirmək üçün inşa etdirdiyi müəssisədə 1903-cü ildə 15 nəfər fəhlə tərəfindən 250 min manatlıq düyü təmizlənməmişdi. 17 nəfər fəhlənin çalışdığı "Rəsulov qardaşları və K^o" şirkətinin müəssisənin illik dövriyyəsi isə 1239 min manata bərabər idi [6, 26-29]. 1905-ci ilin tətillər dövründə bu müəssisələrin iş ritminə mənfi təsir göstərmiş və istehsalın həcmində aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Qeyd olunan ildə Ağabala Quliyevin müəssisəsi tərəfindən 300 min manatlıq, "Rəsulov qardaşları və K^o" şirkətinin müəssisəsi tərəfindən isə 690 min manatlıq iş görülmüşdü [13, 44]. Öz istehsal prosesini tam gücü ilə bərpa edə bil-

miş birinci müəssisədə 1908-ci ildə istehsalın həcmi 2.553.054 manatá qalxmışdı. Uzun müddətə böhran vəziyyətindən çıxma bilməyən ikinci müəssisədə isə sonuncu il ərzində cəmi 387.400 manatlıq məhsul alınmışdı [1, f.509, s.1, iş106, vər.34]. Sonrakı illərdə hər iki müəssisədə istehsalın həcmi yüksələn xətlə inkişaf etmişdi. 1913-cü il ərəfəsində "Rəsulov qardaşları və K^o" şirkətinin düyütəməzləmə müəssisəsində 700 min manatlıq məhsul istehsal edilmişdi [9, 207].

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərmiş bütün düyütəməzləmə müəssisələrinin orta hesabla təxminən 30-40%-i, istehsal olunmuş məhsulun isə 30-33%-i azərbaycanlı sahibkarların payına düşürdü.

QEYDLƏR

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı.
2. Nuriyeva Z. Azərbaycan sənayesində milli burjuaziya. Bakı, 1999.
3. Бакинский справочный календарь на 1898 г. отдел XIX, Баку, 1897.
4. Вся промышленность г. Баку на 1906 г. Отдел 5, Баку, 1906.
5. Гулишамбаров С. Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии. Тифлис, 1890.
6. Документы по истории. Баку, 1810-1917, Баку, 1978.
7. Ежегодник Баку и его районов 1913. Отдела III, Баку, 1913.
8. Исмаилов М.А. Промышленность Баку в начале XX в. Баку, 1976.
9. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов. Краин России, Царства Польского, Кавказа, Сибири, Среднеазиатских владений. Спб. 1995.
10. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, 1964.
11. Промышленность и торговля г. Баку и его районов за 1907. ч.II, Баку, 1907.

ƏHMƏDOV H.O.

1920-30-cu İLLƏRDƏ MİLLİ ZİYALİ KADRLARIN SAY DİNAMİKASI VƏ TƏRKİBİ

Azərbaycanda sovet məktəbinin yaranması bir neçə çətinliklərlə əlaqədar idi. Bunlardan birincisi azərbaycanlılardan ibarət azərbaycanlı müəllim kadrlarının olmaması idi. 1921-ci ilin may ayında, Azərbaycan sovetlərinin birinci qurultayında, Xalq Təhsili Komissarlığının fəaliyyəti haqqında məruzə edən Dadaş Bünyadzadə, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsinə qədər 2000 müəllimin olması faktını qeyd edirdi.

Bu 2000 nəfər müəllimin də, bilik səviyyəsi müxtəlif idi. 1920-ci ildə Azərbaycan məktəblərində olan bütün müəllimlərin cəmi 3%-i ali savadlı idi 97%-i isə ya orta savadlı, ya da natamam savadlı idi (1, f.411. s. 4, iş 653, v.51).

Azərbaycanın maddi vəziyyətinin ağırlığı, xüsusi ilə yeni iqtisadi siyasətin tətbiqi, yenice başlamış bərpa işləri respublikada xüsusi məktəblərin, yəni ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən məktəblərin açılması təşəbbüsünü gücləndirmişdi. Dövlət məktəblərindən fərqli olaraq müəllimlər xüsusi şəxslərin açdıqları məktəblərdə dərs deməyi daha üstün tuturdular. Ona görə ki, bu şəxsi məktəblərdə müəllimlərə daha çox əmək haqqı verilirdi. Odur ki, sovet hökumətinin ilk dövrlərində məktəblərə çox böyük ziyan dəyirdi. Bunun nəticəsində Azərbaycan hökuməti müəllim kadrlarının az olmasını nəzərə alaraq, ilk dövrlərdən

yenice açılmış məktəblərə dini məktəblərdə dərs deyən molla və qazıları dəvət edirdi.

Bu mollalar dərs dedikləri dövlət məktəblərində şagirdləri mədrəsələrə keçməyə məcbur edir və təbliğ edirdilər. Ona görə də, belə müəllimləri dövlət məktəblərində gələcəkdə dərs verməkdən uzaqlaşdırırdılar.

Müəllimlərin azlığını nəzərə alaraq qısa müddətli üç aylıq kurslar açılması nəzərdə tutulurdu. Hələ 1920-ci il ərzində Azərbaycanın doqquz rayonunda belə kurslar təşkil olunmuş və oraya 1096 nəfər qəbul olunmuşdu. Bunlar sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonra azərbaycanlılardan ibarət ilk müəllimlər dəstəsi idi.

1921-ci ildə Azərbaycanda 40 pedaqoji kurs təşkil edilmişdir. 1923-cü ildə belə qısa müddətli kurslar respublikanın Şuşa, Quba, Gəncə, Qazax, Nuxa, Göyçay, Səlyan və Lənkəran şəhərlərində açılmışdır (5, №4, 1923).

Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə Bakı şəhərində bir illik ali pedaqoji kurslar açılması qərara alındı. Bu kursların əsasında isə gələcəkdə ali pedaqoji institut açılması nəzərə alınır. Bu qərar Azərbaycan inqilab komitəsi tərəfindən başda Nəriman Nərimanov olmaqla bəyənilmişdir. Həmn kursların təşkil edilməsində Azərbaycanın görkəmli pedaqoqları: Fətullah Rzabəyli, Həbib Mahmudbəyov, Məmməd Əfəndiyev, Sadiq Hüseynov, Rəhim Cəfərov, Abdulla Şaiq və b. fəal iştirak etmişdilər.

1923-cü ildə müəllimlərin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə tətillik günlərində pedaqoji kurslar təşkil olunması tədbirləri də həyata keçirildi. Həmin il ərzində belə üç aylıq kurslar təşkil edilməsi yolu ilə 800 nəfər Azərbaycan müəllimləri bu kurslarda təhsil almışdılar (1, f.57, s.1, iş 385, v.11; 3. 13 fevral, 1924).

Pedaqoji kurslarla yanaşı Azərbaycanda müəllimlər seminariyası da açılmışdır. 1923-cü ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 8 pedaqoji seminariyada 2064 nəfər oxuyurdu. Bununla yanaşı Azərbaycanda ali və orta pedaqoji tədris müəssisələri də açılmışdır.

1921-ci ildə Bakıda ilk kişi pedaqoji institutu və qadın pedaqoji institutları fəaliyyət göstərirdilər. 1925-1926-cı tədris illərində respublikada 16 pedaqoji texnikum fəaliyyət göstərirdi ki, burada 2000 nəfər təhsil alırdı. Onların 634 nəfəri qadın idi (1, f.54, 62, s.8, iş 3, v.164).

Beləliklə, 1920-1927-ci illər ərzində Azərbaycanda 1347 nəfər ali və orta ixtisaslı müəllimlər hazırlanmışdır. 1923-cü ildən, 1927-ci ilə qədər orta təhsilli müəllimlər kursunu 5173 pedaqoq qurtarmışdır (1, f.57, s.1, iş 206, v.41).

1926-1927-ci tədris ilində respublikamızın məktəblərində 55 min müəllim fəaliyyət göstərirdi. 1927-ci ilin axırında Azərbaycan məktəblərində dərs deyən müəllimlərin 43,6 faizi ali və orta təhsilli idi. Xalq təhsilinin inkişafında mühüm yeri ali məktəblər və onlarda hazırlanan ixtisaslı kadrlar tutur. 1920-ci ilin məlumatına görə Azərbaycanda 477 nəfər həkim fəaliyyət göstərirdi ki, bunların arasında 45 nəfər azərbaycanlı idi. Həmin dövrdə Azərbaycanda 373 nəfər feldşer var idi ki, onun da 10 nəfəri azərbaycanlı idi (1, f.789, s.1, iş 4, v.77).

Azərbaycanda 520 nəfər mühəndisin və texnikin 12 nəfəri azərbaycanlı mühəndislər idi. 1920-ci ildə Azərbaycanda olan 727 azərbaycanlı müəllimin 36 nəfəri ali savadlı idi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsinə qədər respublikada ilk ali məktəb olan Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyət göstərirdi. Universitetdə 2 fakültə, tibb və tarix-filologiya fakültələri var idi. 1922-ci ildə tibb fakültəsini 30 nəfər bitirmişdi. Onun da üç nəfəri

azərbaycanlı həkimlərdən ibarət idi. Bakı Dövlət Universitetinin üçüncü fakültəsi şərq fakültəsi idi. Həmin ildə Az. SSR Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan Dövlət Universitetinə çevrildi (1, f.57, s.1, iş 236, v.176).

Universitetin ardınca Azərbaycanda Politexnik İnstitutu da açıldı. Bu institutda 5 fakültə fəaliyyət göstərirdi: neft-sənaye, elektro-mexanika, mühəndis-tikinti, kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyat fakültələri fəaliyyət göstərirdi. İnstituta qəbul olunan ilk abituriyentlərin sayı 850 nəfər idi (3, 12 yanvar 1921-ci il).

Sovet hakimiyyətinin ilk illəri ərzində digər ali məktəblər də açılmışdır. 1921-ci ilin avqust ayında N.Nərimanovun dekreti əsasında Bakıda ilk kişi pedaqoji institutu təsis edildi. İnstitutun ilk dövrlərində cəmi 6 nəfər tələbə təhsil alırdı. Bu tələbələrin sayı 1922-ci ilin yanvarına qədər 40 nəfərə çatdırıldı. V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu 1925-1926-cı tədris ilinə qədər 111 nəfər müəllim kadrları hazırlamışdır. 1922-ci ildə Azərbaycanda Nazirlər Sovetinin qərarı ilə qadın pedaqoji institutu təşkil edildi. 1922-ci ildə instituta 30 nəfər qız qəbul olundu. 1923-1924-cü tədris ilində isə burada oxuyanların sayı 90 nəfərə çatdı. 1923-cü ilin 3 aprelində Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının qərarı ilə hər iki institut birləşdirildi. 1924-1925-ci tədris ilində bu birləşdirilmiş institutda 256 nəfər tələbə təhsil alırdı.

1922-cü ildə bu institutlarla yanaşı pedaqoji kadrlara ciddi ehtiyac olduğundan, həm də müəllimlər hazırlayan Bakı Müəllimlər İnstitutu açıldı. Burada məqsəd müəllimlərin təkmilləşdirilməsini təşkil etmək idi. 1924-cü ildə həmin Bakı Müəllimlərin Təkmilləşdirilməsi İnstitutu Azərbaycan Dövlət Universitetinin müxtəlif fakültələri arasında paylaşıldı. Buna baxmayaraq həmin təkmilləşdirmə institutunun vasitəsilə respublikada

ləşdirmə institutunun vasitəsilə respublikada xeyli sayda müəllimlər bu təkmilləşdirmədən keçdilər.

Azərbaycan əhalisi içərisində ali musiqi təhsilli tələbələr yetişdirmək üçün hələ 1921-ci ilin 26 avqustunda Azərbaycan SSR-i Xalq Maarif Komissarlığının Dekreti əsasında Bakıda Dövlət Musiqi Akademiyası olan Konservatoriya təşkil edildi (1, f.57, s.1, iş 237, v.76).

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin ilk illərində azərbaycanlılardan ibarət tələbələri bu konservatoriyaya cəlb etmək mümkün olmamışdır. Onu demək kifayətdir ki, 1922-1923-cü tədris ilində Konservatoriyanı cəmi 4 nəfər azərbaycanlı tələbə bitirmişdir. 1923-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun ayrı-ayrı fakültələrini və onlara uyğun tədris plan və proqramlarını yenidən təşkil etmək üçün Xalq Təhsili Komissarlığında bir komissiya yaradıldı ki, buraya həmin institutların qabaqcıl müəllimləri olan A.Pepinov, Q.Şaxtaxtinski, X.Məlik-Aslanov və b. daxil edildilər. Qeyd etdiyimiz kimi bu iki institutda komissiyanın apardığı iş nəticəsində müxtəlif fakültələrdə yenidən qurma işləri aparıldı. Məsələn, universitetin fakültələri arasında tibb və şərq fakültələri saxlanıldı.

Beləliklə, 1920-1927-ci illər ərzində Azərbaycanda Universitet, Politexnik İnstitutu, Ali Pedaqoji kişi İnstitutu, Ali Pedaqoji qadın İnstitutu, Konservatoriya fəaliyyət göstərirdi. 1926-1927-ci tədris ilində bu ali təhsil müəssisələrində 5351 tələbə təhsil alırdı. Bunlardan 1472 nəfəri azərbaycanlı (27,5 faiz), 1761 nəfəri rus (32, 9 faizi), 949 nəfəri erməni (17,7 faizi) idi. (2, № 5, s.426,1920).

1920-ci ilin iyulunda Azərbaycan SSR Xalq Təhsili Komissarlığının qərarı əsasında Bakı Dövlət Universitetinin muxtariyyəti saxlanması qərara alınmışdır. Bu qərar əsasən Bakı Universitetinə öz daxili işlərini müstəqil həll

etmək səlahiyyəti verirdi. Lakin bir müddətdən sonra Bakı Universitetinin və digər institutların muxtariyyət hüquqlarının ləğv edilməsi XI Ümumbakı partiya konfransında qərara alındı (1, f.379, s.659, v.14-15).

Bu qərar verilərəkən ali məktəblərdə bir sıra professorlar ali məktəblərin muxtariyyət hüququnun saxlanılmasını tələb edirdilər. Onların tələbi bundan ibarət idi ki, muxtariyyət hüququ siyasi muxtariyyət deyil, yalnız tədris pedaqoji muxtariyyətdən ibarətdir. Bütün bunlara baxmayaraq 1922-1923-cü tədris ilində respublikanın ali təhsil müəssisələrində ali məktəblərin muxtariyyət hüququ ləğv edildi. Azərbaycanca ali təhsil müəssisələri ilə yanaşı orta xüsusi təhsil müəssisələri olan texnikumların yaradılması sahəsində də geniş iş aparılırdı. Lakin bu sahədə çətinlik ondan ibarət idi ki, bu müəssisələr ilk dəfə yarandığından müəssisələrin yerləşdirilməsi üçün binalar, ayrı-ayrı xüsusi kabinetlər və emalatxanalar çatışmırdı. Xüsusi ilə texnikumlarda dərs deyəcək müəllimlərin də çatışmaması xüsusi maneçilik törədirdi. 1922-ci ildə Azərbaycan xalq təsərrüfatının tələblərinə uyğun olaraq, texnikumlar haqqında qaydalara əsasən onların növləri müəyyənləşdirilmişdir. Ümumiyyətlə Azərbaycanda yaradılacaq texnikumlar 9 növə ayrılırdı. Bunlar aşağıdakılardan ibarət idi: Pedaqoji, Sənaye İnstitutu, Kustar sənət, Kənd təsərrüfatı, Tibb, Musiqi və Teatr texnikumlarından ibarət idi.

Bu texnikumların arasında ən çox şöhrət tapanı pedaqoji sənaye texniki və kənd təsərrüfatı texnikumları idi. Texnikumlar əsasən Bakı şəhərində, sənaye-zavod rayonlarında və Azərbaycan qəzalarında yerləşmişdi. 1924-1925-ci tədris ilində Bakı şəhəri üzrə və burada olan sənaye-zavod rayonlarında 13 texnikum fəaliyyət göstərirdi ki, burada təhsil alan tələbələrin sayı 2556 nəfərə çatırdı. Qəza şəhərlərində mövcud olan 20 texnikumda 2256 nə-

fər təhsil alırdı. Əgər Bakı şəhərində yuxarıda qeyd etdiyimiz 9 növ texnikum mövcud idisə, respublikanın qezalarında bu növ texnikumlar arasında ən çox yayılanı pedaqoji və kənd təsərrüfat texnikumları hesab edilirdi ki, bunlarda oxuyan tələbələrin sayı həmin qezalarda olan tələbələrin sayının 93,6 faizini təşkil edirdi. Respublikanın texnikumlarında oxuyan şagirdlərin tərkibini əsasən azərbaycanlılar təşkil edirdilər. Belə ki, 1922-1923-cü tədris ilində Azərbaycanda mövcud olan 12 texnikumda 1094 tələbədən 429 nəfəri azərbaycanlı təşkil edirdisə, 1926-1927-ci tədris ilində Azərbaycanda mövcud olan 39 texnikumda təhsil alan 7137 tələbədən 4826 nəfəri azərbaycanlılar idi. (67,7 faiz)

Azərbaycanda Sovet hökumətinin qurulmasının ilk illərində respublikada 5 ali məktəb var idi. Bunlar Azərbaycan Dövlət Universiteti, Politexnik İnstitutu, Pedaqoji İnstitutu, Konservatoriya və Ali Rəssamlıq məktəbindən ibarət idi. 1923-cü ildə Politexnik İnstitutunun texnologiya fakültəsində 846 tələbə, İnşaat fakültəsində 218 tələbə, kənd təsərrüfatı fakültəsində 333 tələbə, İqtisadiyyat fakültəsində 783 tələbə oxuyurdu. Universitetdə həmin il ərzində 1882 tələbə var idi. Təkcə 1924-cü ildə universitetin ayrı-ayrı fakültələrində 1150 abituriyent qəbul olunmuşdur. 1925-1926-cı tədris ilində Azərbaycan Dövlət Universitetində tələbələrin ümumi sayı 2069 nəfərə, Azərbaycan Politexnik İnstitutunda isə tələbələrin ümumi sayı 2690 nəfərə çatırdı.

Ali məktəblər şəbəkəsi və məktəblərdə oxuyan tələbələrin sayı inqilabdan əvvəlki dövrə nisbətən bir yarım dəfədən çox artmışdır. 1914-1915-ci dərslər ilində Çar Rusiyada 91 ali məktəb və bu ali məktəblərdə 112 min tələbə oxuyurdusa, 1928—1929-cu dərslər ilində isə respubli-

kada 152 ali və orta ixtisaslı məktəb var idi ki, onlarda da 177 min tələbə oxuyurdu.

1928-1929-cu dərslər ilində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu 42 nəfər bitirdiyi halda, artıq 1929-1930-cu ildə həmin institutu 394 nəfər bitirmişdir. 1928-1929-cu tədris ilində Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu 26 nəfər bitirmişdirsə, 1929-1930-cu tədris ilində bu institutu 221 nəfər mütəxəssis bitirmişdir. Ali texniki məktəblərə qəbul artırıldı. 1930-cu il də bu məktəblərə 2792 nəfər qəbul olundu.

Azərbaycan sovet ziyalılarının ali və orta ixtisas məktəbləri vasitəsi ilə yetişdirilməsi bəhs etdiyimiz bu illərdə daha da artırıldı. Partiya və hökumətin qərarlarına uyğun olaraq respublikada məktəblərin yaranması, ali məktəblərə, texnikumlara külli miqdarda fəhlə və kəndli balalarının cəlb edilməsinə şərait yaratdı. 1920-1921-ci tədris ilində respublikada 965 ümumtəhsil məktəbi var idisə və onlarda oxuyan tələbələrin sayı 80 000 nəfərə çatırdısa 1927-1928-ci tədris ilində respublikada ümumtəhsil məktəblərinin sayı 1571-ə qaldırıldı və onlarda təhsil alan tələbələrin miqdarı isə 1750 nəfər oldu. 1920-1921-ci tədris ilində respublikada 93 fəhlə və kəndli məktəbləri olmadığı halda, 1927-1928-ci illərdə respublikada 93 fəhlə və kəndli gəncləri məktəbi var idi ki, onlarda 5 min nəfər oxuyurdu. 1927-1928-ci tədris ilində ali məktəblərdə oxuyanların sayı 4,5 min nəfər təşkil edirdi.

1928-1929-cu dərslər ilində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu 42 nəfər məzun 1930-cu dərslər ilində isə 394 nəfər ixtisaslı mütəxəssis bitirmişdi.

Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu 1928-1929-cu dərslər ilində 26 nəfər mütəxəssis buraxdığı halda, 1929-1930-cu illərdə həmin institut 221 nəfər kənd təsərrüfatı üçün ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamışdır.

1927-1928-ci illərdə müəllimlərin sayı 6 min, həkimlərin sayı 12 min, elmi tədqiqat institutlarında işləyən elmi işçilərin sayı təqribən 1800 nəfərə çatırdı.

1928-1929-cu illərdə respublikanı ali məktəblərində, texnikumlarında, orta təhsil ixtisas müəssisələrində oxuyan qızların sayı 300 minə yaxın idi. 1928-1929-cu illərdə Azərbaycan SSR-nin ali məktəblərində oxuyan tələbələrin sayı Türkiyə və Norveç ali məktəblərində oxuyan tələbələrin sayından çox idi. Həmin tədris ilində Azərbaycan ali məktəblərində oxuyan tələbələrin sayı 4,4 min idisə, Türkiyənin ali məktəblərinin sayı 3,9 minə çatırdı. Norveçdə isə bu rəqəm 4,5 min idi.

1932-1933-cu illərdə Azərbaycanda bu rəqəm 10,6 minə, Türkiyədə 5,4 minə, İsveçdə isə 5,2 minə çatırdı. 1929-1930-cu illərdə bir sıra yeni ali məktəblər yaranmağa başladı. 1929-cu ildə Əzizbəyov adına Neft İnstitutundan kənd təsərrüfatı fakültəsi ayrıldı və bunun bazası əsasında Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu yaradıldı. Həmin institutdan inşaat fakültəsi ayrılaraq onun bazası əsasında isə Azərbaycan İnşaat İnstitutu yaradıldı.

1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində tibb fakültəsi ayrılaraq onun əsasında isə Azərbaycan Tibb İnstitutu yaradıldı. Beləliklə, dediklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki,

Birincisi - Azərbaycan sosialist inqilabı mədəniyyətin xalq təhsilinin yaradılması üçün geniş imkanlar yaratdı. 1920-1930-cu illərdə görülmüş tədbirlər nəticəsində xalq təhsilində Azərbaycan zəhmətkeşlərinin maariflənməsi işində böyük dönüş yarandı.

İkincisi - Azərbaycanda mürəkkəb tarixi şəraitdə məktəblərin sosialistcəsinə yenidən qurulması vəzifəsi həyata keçirildi. Yeni yaradılmış ibtidai, orta, ali, sovet məktəbləri əməkçi xalqın ixtiyarına verildi.

Üçüncüsü – Bu illər ərzində köhnə müəllimləri nəinki sovet hakimiyyətinə tərəf çəkmək mümkün oldu, hətta yeni müəllimlər dəstəsi yaradıldı.

Dördüncüsü – bu illər ərzində vəzifədə olan milli ziyalı kadrların yaradılması keçirildi. 1920-1930-cu illərdə ali orta təhsil müəssisələrində aparılan işlər ilk xalq ziyalılarının yaranmasına imkan verdi.

Beşinci - xalq təhsili və maarif sahəsində əldə etdiyimiz nailiyyətlər tək mədəni quruculuq sahəsində deyil, həm də respublikada sosialist quruculuğu sahəsində hələdə rol oynadı.

QEYDLƏR

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi.
2. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin Cari Arxivi.
3. «Бакинский рабочий» газ.
4. Xəlilov Q. SSRİ-də sosialist ziyalılarının yaranması və inkişafı. Bakı, 1960
5. Maarif və mədəniyyət jurnalı.
6. Rüstəmov M.Ə. Azərbaycan sovet ziyalılarının yaranması, formalaşması və inkişafı. Bakı, 1963
7. Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане (1920-1970). АДД., Баку, 1980.
8. Терпунов А.А. К истории первой коммунистической партии Азербайджана по созданию национальной советской интеллигенции. Ученые записки Азербайджанской Государственной Университета. Серия общественных наук. 1961, №6

МУСТАФАЕВА С.О.

СТАЛИНСКИЕ РЕПРЕССИИ И РЕАБИЛИТАЦИЯ ИХ ЖЕРТВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

"Сталинские репрессии"- этим термином определяют репрессии по политическим мотивам 30-40- х и начала 50- х годов XX в. Сталинизм - важное явление в судьбе бывшего СССР. Под молотом сталинских репрессий попали представители всех социальных слоев общества, всех профессий, возрастов, национальностей и вероисповеданий. Не избежал этой участи и азербайджанский народ. Тысячи азербайджанцев были репрессированы. Среди них видные представители азербайджанской интеллигенции А. Джавад, Г. Джавид, М. Мушвиц, Д. Гасанзаде, В. Хулуфлу, Р. Векилли и многие другие.

Чем же были вызваны эти репрессии? В основе их лежит ряд причин. Молодое Советское государство родилось как государство диктатуры пролетариата, где насилие играло ключевую роль.

Репрессии начались с уничтожения "ленинской гвардии". Отметим, что "сталинские репрессии" были бы невозможны, если бы действия власти не получали массовую поддержку, если бы они не воспринимались как правомерные персоналом карательных органов и самими жертвами. Интерес представляет признание, сделанное Сталиным в 1931 г. в речи на I Всесоюзной

конференции работников социалистической промышленности: «Мы отстаем от передовых стран на 50-100 лет. Мы должны пробежать это расстояние в десять лет. Либо мы сделаем это, либо нас сомнут». Вопрос о том, какую человеческую цену надо было заплатить за этот «пробег», для Сталина не существовал.

Репрессии 30-х годов произошли, когда общество находилось в критическом состоянии: неудачи в сельском хозяйстве (раскулачивание и коллективизация) и в промышленности, страшный голод 1933 года. Все это воспринималось Сталиным и его окружением как результат действия тайных враждебных сил.

Созданная в 1930 г. система ГУЛАГа (Главное управление лагерей) включала в себя спецпоселения (ссылка), колонии (для осуждения на срок менее трех лет) и лагерь. К "сталинским репрессиям" относятся приговоры по ст. 58 о контрреволюционных и других особо опасных государственных преступлениях. Это приговоры к высшей мере или к лишению свободы в лагере. Вот статистика этих приговоров: по статье 58 за 1930-1939 гг. было осуждено 2,8 млн. человек. К высшей мере за десятилетие приговорено 724,4 тыс. человек (только за 1937-38гг. - 684,2 тыс.) [5].

Пребывание в лагере в личном плане было страшным испытанием, но как социальный институт ГУЛАГ "лагерем смерти" не был - смертность в нем не слишком превышала смертность тех же возрастных категорий на воле. Таким образом, непосредственно от "сталинских репрессий" в 1930-1939гг. погибло 724,4 тыс. человек.

В последнее время, ссылаясь на А.И. Солженицына, говорят о 43 миллионах расстрелянных. Однако исследования историков не подтверждают эту цифру.

По данным, В. Чистякова, в 1936-1950-х годах в лагерях находилось 8-12 млн. человек. К ним добавляется 1 млн. расстрелянных кулаков, жертвы голода и коллективизации, послевоенных репрессий и приходит к выводу: в результате 30-40-х гг. погибло не менее 20 млн. человек. Цаплин В.В. на основании переписей 1926, 1937, 1939 гг. делает вывод: в 1927-38 гг. умерло от голода и погибло в местах заключения около 7,9 млн. человек. 2 млн. человек покинуло страну [3, с.181]. Если к этим цифрам прибавить число «поголовно» репрессированных Сталиным народов Крыма, Кавказа, немцев Поволжья, калмыков, если учесть массовые депортации в восточные районы страны жителей Прибалтики, западной части Украины, Белоруссии и Молдавии, то получится огромная величина.

С января 1938 г. произошла резкая смена политики сталинского аппарата; сняты, судимы и расстреляны ведущие работники НКВД во главе с наркомом, прекращена работа так называемых "троек" на местах. Нарком юстиции потребовал от судов строго соблюдать процессуальные нормы, и суды стали возвращать НКВД дела на доследование, резко увеличилось число оправдательных приговоров. С.Г. Кара-Мурза в своей книге "История государства и права России" приводит интересные факты: несмотря на протесты нового наркома внутренних дел в 1939 г. была проведена массовая реабилитация: освобождены 837 тыс. человек, в том числе 13 тыс. офицеров, которых восстановили в армии [5]. Как видим, предсказать действия Сталина было невозможно. Не только приговоры и казни, но и неожиданные освобождения граждан СССР пока не находят убедительного объяснения.

В статье кандидата исторических наук В.Н. Земского «ГУЛАГ (историко-социологический аспект)» есть данные и об азербайджанцах, находящихся в лагерях и колониях ГУЛАГа.

Таблица 1

**Национальный состав заключенных лагерей ГУЛАГа
в 1939-1951 гг. (по состоянию на 1 января каждого года)**

Национал.	ГОДЫ									
	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1951
Всего	1317195	1344408	1500524	1415596	983974	663594	715505	600897	786441	2528146
Азербайдж.	Нет свед.	10800	9996	8170	4584	2924	4338	3163	1495	6703
Армяне	11064	10755	11302	10307	9300	6835	6903	5477	5728	12029
Грузины	11723	12099	11109	11171	6960	5517	5446	4544	4609	6968
Татары	24894	28232	28542	29116	17915	11933	14568	9049	11045	28532
Турки	Нет свед.	Нет свед.	Нет свед.	488	297	226	281	264	186	300
Прочие	76055	67451	148460	136898	79208	53068	50599	41247	29725	48351

Источник: [4]

К началу войны число заключенных в лагерях и колониях ГУЛАГа составило 2,3 млн. человек. На 1 июня 1944 г. их количество снизилось до 1,2 млн. За три года войны (до 1 июня 1944 г.) из лагерей и колоний ГУЛАГа убыло 2,9 млн. и вновь поступило 1,8 млн. осужденных. К концу 1944 г. была восстановлена довоенная структура ГУЛАГа. По состоянию на 1 декабря 1944 г. в системе ГУЛАГа имелось 53 ИТЛ с общим числом в них 667 лагерных отделений и 475 ИТК. В это число входили 17 лагерей с усиленным режимом и 5 лагерей для содержания каторжан.

По лагерной статистике за 1944 г. число азербайджанцев было меньше численности грузин в 1,9 раза и армян – в 2,3 раза, а в 1947 г. соответственно в 3,1 и 3,8 раза. В действительности количество азербайджанцев было значительно больше. Часть заключенных азербайджанцев по каким-то причинам учитывалась гулаговскими статистами под другими национальностями (тюрки, таты) или их национальности вовсе не указывались и они входили в состав тат называемых "прочих". Аналогичная картина с национальным составом заключенных наблюдалась и в колониях ГУЛАГа.

Таблица о национальном составе ссыльнопоселенцев, ссыльных и высланных из другой статьи Земского В.Н. также подтверждает факт занижения числа азербайджанцев.

Таблица 2

Национальный состав ссыльнопоселенцев, ссыльных и высланных (на 1 января 1953 г.)

Всего азербайджанцев	В том числе		
	ссыльнопоселенцев	ссыльные	высланные
862	596	247	19

Источник: [1, с.160]

По состоянию на 1 января 1944 г., в числе 454675 заключенных ИТК (отсутствовали сведения на 61550 человек) было 5050 азербайджанцев. По состоянию на 1 января 1951 г., число азербайджанцев составляло 17001 человек [4].

Реабилитация лиц, репрессированных за так называемые "контрреволюционные преступления" началась после смерти Сталина в 1953 г. и особенно активизировалась после XX съезда КПСС и принятого 30 июня 1956 г. постановления ЦК партии "О преодолении культа личности и его последствий". Эти резкие изменения в жизни советского общества связаны с именем Н.С. Хрущева. Хрущев пришел к руководству после Сталина, создавшего один из наиболее страшных террористических режимов в истории. Главные достижения эпохи и главные личные заслуги этого лидера состояли в том, что был разрушен карательный аппарат, возвращены свобода и доброе имя миллионам узников. В 1954-1961 годах было реабилитировано более 700 тыс. человек. [2, с.10] Однако затем, в годы, которые сегодня принято называть "периодом застоя", работа по реабилитации постепенно была свернута.

Процессы демократизации дали толчок продолжению работы по реабилитации жертв сталинского произвола. В 1988-1990 годы реабилитировано около 1 млн. граждан. В Азербайджанской ССР в судебном порядке было реабилитировано 5607 человек – в большинство своем посмертно [2, с.329].

Даже простое сопоставление числа заключенных азербайджанцев лагерей и колоний ГУЛАГа (заметим неточное) с числом реабилитированных, показывает:

сколько еще жертв сталинских репрессий ждут реабилитации.

По словам председателя комиссии при президенте России по реабилитации жертв политических репрессий А. Яковлева, "жертвами политических репрессий стали около 32 миллионов человек. Более четырех миллионов жертв политических репрессий (данные на 2001 год) были реабилитированы после смерти И.Сталина в 1953 г. и работа в этом направлении продолжается "[4].

В целом сталинские репрессии и реабилитация их жертв остаются малоизученным явлением в истории Азербайджана и нуждаются в ответственном и кропотливом исследовании.

ПРИМЕЧАНИЕ

1. Земсков В.Н. Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект). ИС.,1991, №5
2. Реабилитация. Политические процессы 30-50 х гг. М.,1991.
3. Цаплин В.В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы. ВИ.,1989, №4
4. [http/ www idt.ru/2/5 shtl](http://www.idt.ru/2/5_shtl). Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). СИ.,1991, № 6, №7.
5. [http/ www idf.ru 2/3](http://www.idf.ru/2/3). Главы из книги С.Г. Кара-Мурзы. История государства и права России. М., 1998.

FƏRƏCOV Ş.F.

1950-70-ci İLLƏRDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCANDA* AZƏRBAYCANLILARIN DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİ

1950-1970-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlıların demoqrafik vəziyyətini araşdırarkən 1948-53-cü illərdə həyata keçirilən «köçürmə» siyasətini nəzərdən qaçırmaq olmaz. Belə ki, «ellər atasının» İ.V.Stalinin 1947-ci il dekabrın 23-də imzaladığı SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 №-li qərarına əsasən 1948-53-cü illərdə yüz minlərlə azərbaycanlı Ermənistan SSR-dən Azərbaycanın Kür-Araz ovalığına köçürülməsi planlaşdırılır [2,s.32]. Azərbaycanlılar əsrlər boyu ömür sürdükləri doğma vətənlərindən, dedə-baba yurdları olan Göyçə, Zəngəzur, Zəngibasar, Vedibasar və digər bölgələrdən zorla Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülür. İqlim şəraitinin kəskin fərqli olmasından köçürülənlər arasında ölüm halları geniş miqyas alır. «Tam könüllülük» pərdəsi altında həyata keçirilən bu deportasiya siyasəti nəticəsində minlərlə soydaşlarımız tələf olmuşdur. 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən 100 min nəfərdən yuxarı azərbaycanlı köçürülmüş və ya köçməyə məcbur olmuşlar. Köçürülənlərdən başqa özbaşına Azərbaycan ərazisinə köçən Qərbi

* İndi Ermənistan Respublikası-Ş.F.

azərbaycanlıların sayı 10 minlərlə olmuşdur. Belə ki, xüsusi nümayəndələrin rayonlar üzrə məlumatlarından aydın olur ki, 1000-dən yuxarı ailə özbaşına vətənlərini tərk etmişlər. Bu da Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların demoqrafik vəziyyətinə güclü təsir göstərmişdir. Dediklərimizə aydınlıq gətirmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salaq.

Cədvəl 1

Qərbi Azərbaycan əhalisi içərisində azərbaycanlı və ermənilərin xüsusi çəkisinin dəyişməsi

İllər	əhalinin ümumi sayı	azərbaycanlılar	%	ermənilər	%
1917	212 458	129 586	61,0	80530	38
1922	781011	76539	9,8	671513	86
1926	880464	83181	9,4	743571	84,5
1937	1209456	124434	10,2	1009004	83,4
1939	1282338	130896	10,2	1061997	82,8
1959	1763048	107748	6,1	1551610	88
1970	2491873	148189	5,9	2208327	88,6
1979	3037259	160841	5,3	2724975	89,7
1987	3280000	210000	6,4	3070000	93,6
1989	3283000	1500	0,001	3281000	99,9

Qaynaq:(4).

1950-1970-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların sayı ümumi əhalinin sayına nisbətən aşağı düşmüşdür. Belə ki, əgər 1959-cu ildə azərbaycanlılar əhalinin 6,1 faizini təşkil edirdilərsə, 1970-ci ildə 5,9 faiz, 1979-cu ildə isə cəmi 5,3 faizini təşkil edirdilər.

Ermənilərin isə əksinə, say dinamikası yüksək faizlə artırdı. Onların sayı bu dövrlərdə ümumi əhalinin yüksək faizini təşkil edir, 1980-cı illərin sonlarında isə mütləq üstünlüyə malik olur. 1987-ci ildən məlum hadisələrlə əlaqədar Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların öz

doğma vətənlərindən deportasiyası başlamışdı. Qısa müddət ərzində soyqırım məruz qalmış soydaşlarımız bütünlüklə öz vətənlərini tərk edərək qovulmuşlar. Nəticədə ermənilərin çoxdankı arzuları olan «Türksüz Ermənistan» dövləti yaranmışdır. Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların əksər hissəsi kənddə yaşayırdı. İrəvan quberniyasında əhali qədimdən əkinçiliklə yanaşı, oturaq maldarlıqla məşğul olmuşdur [1]. Azərbaycanlıların urbanizasiyasına maneçilik törədilirdi.

1959-cu ildə Ermənistan əhalisinin ümumi sayı 1763048 nəfər olmuşdur. Şəhərdə yaşayan ermənilərin sayı 810091 nəfər, azərbaycanlıların sayı 11539 nəfər olmuşdur. Kənddə yaşayan ermənilərin sayı 741519 nəfər, azərbaycanlıların sayı isə 96209 nəfər olmuşdur.

Yuxarıda göstərdiklərimizi faizlə ifadə etsək onda görərik ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar şəhər əhalisinin cəmi 1,3%-ni təşkil edirdi. Ermənilər isə şəhər əhalisinin 91,9%-ni təşkil edirdi.

Şəhərdə yaşayan azərbaycanlı əhalinin 6405 nəfəri kişi, 5134 nəfəri qadın idi. Ermənilərin şəhərdə yaşayan kişi əhalisinin sayı 390671 nəfər, qadın əhalisi isə 419420 nəfər olmuşdur.

Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra azərbaycanlılara qarşı hər tərəfdən təzyiqlər güclənirdi. Bu təzyiqlər təhsil sahəsində daha güclü özünü büruzə verirdi. Belə ki, azərbaycanlıların təhsillə əhatə olunmasına hər cür əngəl törədilirdi. Ermənilər azərbaycanlı gənclərin oxumasının qarşısını ciddi cəhdlə alırdılar. Aşağıdakı cədvələ nəzər salsaq bunu aydın görərik.

Ali təhsil və orta ixtisas müəssisələrində oxuyan tələbələrin milli tərkibinə görə qruplaşması (ilin başlanğıcı):

Cədvəl 2

Ali və orta ixtisas müəssisələrində oxuyan tələbələrin milli tərkibinə görə qruplaşdırılması (ilin başlanğıcı):

	Ali təhsil				Orta ixtisas təhsili			
	1965 1966	1970 1971	1976 1977	1978 1979	1965 1966	1970 1971	1976 1977	1978 1979
Cəmi	38929	54413	55522	57125	31381	47090	53697	55005
ermənilər	36971	52313	54229	55921	29674	45085	52105	53459
azərbaycanlılar	151	201	156	129	586	591	513	553
ruslar	1332	1431	799	720	902	961	684	633

Qaynaq: [3, s.275].

Cədvəldən bir daha aydın olur ki, azərbaycanlı mü-təxəssislərin say etibarilə artması üçün Ermənistan dövləti maraqlanmırdı. Nəticədə azərbaycanlı gənclər oxumaq üçün əsasən Azərbaycana və digər sovet məkanında olan ali və orta ixtisas məktəblərinə üz tuturdular. Bu da Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlı əhalinin azalmasına ciddi təsir göstərirdi.

QEYDLƏR

1. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1991
2. Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995
3. Народное хозяйство Армянской ССР за 60 лет. Ереван, 1980
4. Население СССР 1988. Статистический ежегодник. М., 1989

HƏSƏNOVA L.L.

XX YÜZİLİN İKİNCİ YARISINDA AZƏRBAYCANDA ƏHALİNİN MİQRASIYASI (Sovet əhali siyahıyaalmaları üzrə)

Əhalinin miqrasiyası anlayışı bəzən müxtəlif mənalarda işlənir. Əhali miqrasiyasının öyrənilməsi metodlarını xüsusi olaraq tədqiq edən V.İ.Perevedentseve görə burada iki hal müşahidə olunur. Birinci halda əhali miqrasiyası daha geniş anlamda şərh edilir. Buna nümunə olaraq kadr axıcılığının miqrasiya növü kimi göstərilməsi, «rəqqas miqrasiyası» adlandırılan miqrasiyanın əhali miqrasiyasına daxil edilməsi qeyd edilir. Digər tərəfdən miqrasiyanın nəticələri tez-tez əhali miqrasiyası adlandırılır ki, onu «əhalinin ərazi üzrə bölgüsü» adlandırmaq daha yaxlı olardı; burada hədisə onun bir tərəfi ilə, əhalinin yerdəyişməsi prosesi kimi miqrasiya – bu prosesin nəticəsi ilə əvəz olunur: Sozün belə işlədilməsi anlayışların dəyişdirilməsinə, ciddi səhvlərə gətirib çıxarır» (4, s. 33-34). Əhali miqrasiyası əhalinin yaşayış yerinin dəyişməsilə əlaqədar olan hərəkətidir (6, s.10). Beləliklə, əhali miqrasiyası sözün daha geniş mənasında köçmədir, miqrant və köçkün sözləri sinonimlərdir (4, s.35).

Əhali miqrasiyasının əh mühüm problemlərindən biri onun qeydiyyatıdır. Bu sahədə əhali miqrasiyasının cari qeydiyyatı əsas yer tutur. Əhalinin stasionar miqrasiyasının cari qeydiyyatında miqrantların aşağıdakı əsas əlamətləri

əksini tapır: cinsi, yaşı, iş yeri, məşğuliyyəti, miqrasiyanın motivi və onun əsas istiqaməti, həmçinin böyük yaşlı uşaqlarla (yaşları göstərilməklə adlar üzrə) miqrasiyada iştirak. Materialların işlənməsi isə üç əsas göstərici: cins, yaş və miqrasiyanın istiqamətləri üzrə aparılır [3, s.37].

Əhalinin miqrasiyasının qeydə alınmasında əhali siyahıya almaları da böyük rola malikdir. Rusiya imperiyasında həyata keçirilmiş 1897-ci il siyahıya almasının materialları əhali miqrasiyasının öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir (7). Ümumittifaq siyahıya almalarından 19 ilki olan 1926-ci il siyahıya almasında da bu təcrübə saxlanmışdı. Lakin 1939 və 1959-cu il siyahıya almalarında bu problem qoyulmamışdı. Müharibədən sonrakı siyahıya almalarda bu problem ilk dəfə 1979-cü il siyahıya alması zamanı tətbiq edilmiş, 1979 və 1989-cu il siyahıya almalarında da nəzərə alınmışdı. Lakin bu siyahıya almaları zamanı miqrasiyaya dair suallar müəyyən dəyişikliklərə uğramışdı. 1970-ci il siyahıya almasında miqrasiyanın öyrənilməsi üçün üç sual qoyulduğu halda 1979 və 1989-cu il siyahıya almalarında o, bir sualla əvəz edilmişdi. Lakin bu siyahıya almaları zamanı qoyulan sualların məzmununda fərq var idi. 1979-cü ildə hər hansı yaşayış məntəqəsində fasiləsiz yaşamanın davamlılığı iki cavab tələb edirdisə (a) anadan olduğu andan fasiləsiz yaşayır (hə, yox); b) əgər «yox»sa onda hansı ildən yaşadığını göstərmək), 1989-cü ildə «yox» cavabına daha bir sorğu əlavə edilmişdi (hansı yaşayış mənskenindən gəlmişdir (şəhərdən, kənddən)).

Əhali miqrasiyasına dair materiallar 1970-ci il siyahıya alması yekunlarının VII cildində ailələrin sayı və tərkibi ilə bir yerdə, 1979-cü ildə isə yaşamanın davamlılığı adlı X cildə çap edilmişdir (1, 2). 1989-cü ilə aid materiallar isə çap olunmamışdır.

1970-ci il siyahıya almasının nəticəsi göstərmişdir ki, siyahıya almanın keçirildiyi yerdə 2 ildən az yaşayan 21,6 mln nəfərdən 1968-1969-cu illərdə yaşayış yerini dəyişənlər SSRİ üzrə 13,9 mln nəfər təşkil etmişdir. Onlardan 6,9 mln kişi və 7 mln qadın olmuşdur. İki yaşınadək olan 7,7 mln uşaq isə siyahıya almanın keçirildiyi yerdə anadan doğulmuşdur. Yaşayış yerlərini dəyişənlərdən şəhər məskənlərində 9,7 mln, kənd məskənlərində isə 4,2 mln qeydə alınmışdı. Bununla birgə bir şəhər məskənindən digərinə hərəkət edən əhali 5,3 mln., bir kənddən digərinə hərəkət edən 2,5 mln, kənddən şəhərə hərəkət edən 4,4 mln və şəhər məskənlərindən kənd yerlərinə hərəkət edən 1,7 mln. nəfər idi (2, s.3). SSRİ üzrə miqrasiya edən 13,9 mln nəfərin ayrı-ayrı müttəfiq respublikalar, o cümlədən Azərbaycan SSR üzrə bölgüsü aşağıdakı cədvəldə (Cədvəl 1) əksini tapmışdır. Gedənlərə dair yekun rəqəmlərinə nəzər salsaq görərik ki, ən çox miqrant verən Rusiya Federasiyasıdır. Gedənlərin 8 609 497 nəfəri (62%) onun payına düşürdü. İkinci yerdə Ukrayna durur ki, bu rəqəmlər 2 174 145 (15,6%) idi. Üçüncü yeri 1047529 (7,5%) nəfərlə Qazaxıstan tuturdu. Bu üç respublika birlikdə miqrantların 85,1%-ni (11 831 171 nəfər) verirdi, 2 054 040 nəfər (14,9%) isə qalan 12 respublikanın payına düşürdü.

Azərbaycan SSR 114 314 nəfər (0,8) miqrant verirdi. Bu miqrantların 58 769 nəfəri (Azərbaycan SSR üzrə miqrantların 51,4%-i) Azərbaycanın öz payına aid idi. Qalan 55 545 nəfər (48,6%) digər respublikaların payına düşürdü.

Onlar müttəfiq respublikalar üzrə aşağıdakı kimi bölünürdü: RSFSR 31 697 nəfər, Ukrayna 6656 nəfər, Belorusiya 1018 nəfər, Özbəkistan 1287 nəfər, Qazaxıstan 4490 nəfər, Gürcüstan 1549 nəfər, Ermənistan 6494 nəfər və b.

Ən çox miqrant verdiyi kimi, ən çox qəbul edən də Rusiya olmuşdu (8785466 – 63,3%). İkinci və üçüncü yerlərdə Ukrayna (2 211 114 – 16%) və Qazaxıstan (1025807 – 7,9%) dururdu. Bu üç respublika gələnlərin 12022887 nəfərini (86,6%)-ni qəbul etmişdi.

Azərbaycan SSR-də gələnlər qrafasında 85819 nəfər qeydə alıqmışdı. Bu SSRİ üzrə miqrantların 6,1%-ni təşkil edirdi. Azərbaycana gələnlərin gəldiyi respublikalar arasında RSFSR birinci yerdə dururdu (13335 və ya 15,5%). İkinci yerdə isə Ermənistan SSR gəlirdi (4006 və ya 4,7%). Sonrakı yerlərdə Gürcüstan (2944 - 3,4%), Ukrayna (2357 – 2,7%), Qazaxıstan (1397 – 1,6%) və b. dururdu.

Azərbaycan SSR-də gələnlər və gedənlər arasındakı fərq (85819 – 114 314 = -28475) mənfi idi.

İndiyədək təhlil respublikaların ümumi rəqəmləri üzrə aparılırdı. Miqrasiya edən əhalinin SSRİ-nin ayrı-ayrı millətləri üzrə bölgüsü (Cədvəl 2) onu bu millətlərə görə konkretləşdirməyə imkan verir. Bütün millətlərdən olan miqrantlar ölkə əhalisinin 5,7%-ni təşkil edirdi. SSRİ üzrə miqrasiya ruslar arasında 6,7%, litvalılarda 6%, estonlarda 5,8%, beloruslarda 5,4%, latışlarda 5,1%, ukraynalılarda 5%, qazaxlarda 4,6%, moldovanlarda – 3,1%, qırqızlarda 2,5%, taciklərdə 2,2%, ermənilərdə 1,9%, gürcülərdə 1,7%, özbək və türkmənlərdə 1,4%, azərbaycanlılarda 1,3% idi (3, s.4). Göründüyü kimi bütün əhaliyə görə ən az miqrasiya (1,3%) azərbaycanlılar arasında idi. Miqrasiya edən 55 835 nəfər azərbaycanlıdan 42715 nəfəri (76,5%) şəhər məskənlərinə gəlmişdi. Onlardan 17961-i şəhər məskənindən, 24754-ü kənd məskənlərindən gəlmişdi. Kənd məskənlərinə gələnlər isə 13120 nəfər (23,5%) olmuşdu. Onlardan 3624 nəfəri şəhər məskənlərindən, 9 496 nəfəri isə kənd məskənlərindən gələnlər idi. Şəhər məskənlərinə gələnlər kənd məskənlərinə gələnlərdən (42715 – 13120=29575) 3,3 dəfə çox olmuşdu.

Siyahiya almayadək olan 2 il ərzində gəlmə və getmə ərazisinə görə əhalinin bölgüsü
(1970-ci il əhali siyahıya almasının məlumatı üzrə)

Əhalinin gəldiyi müttəfiq respublikalar	RSFSR	Ukrayna	Belorusiya	Özbəkistan	Qazaxıstan	Çinrudan	Azərbaycan	Litva	Moldaviya	Latviya	Qırğızıstan	Tacikistan	Ermenistan	Türkmənistan	Estoniya	Gedəlb-riin sayı
RSFSR	2604126	419660	79491	64218	262200	11461	13335	14177	23127	22387	36264	18331	5108	14221	21141	8609497
Ukrayna	427730	1621192	23699	7036	47700	3468	2357	3609	18253	6267	2049	1866	1277	3234	4408	2174145
Belorusiya	85005	22260	225922	1170	9539	703	553	3914	996	6688	316	381	151	465	1404	459468
Özbəkistan	108337	18419	2678	168818	44334	555	723	292	680	613	8999	9884	540	6213	1170	372275
Qazaxıstan	2988366	65711	18700	19925	603051	1097	1397	1581	4637	2455	21263	3511	598	2712	2521	1047529
Gürcüstan	33733	8356	669	972	3444	66662	2944	165	313	358	250	136	5900	226	260	124435
Azərbaycan	31697	6656	1018	1287	4490	1549	58762	124	331	368	100	205	6494	1002	224	114314
Litva	15392	2261	1846	275	1321	71	73	151463	124	3257	71	60	16	40	345	178595
Moldaviya	30036	18090	861	284	7623	463	179	380	28683	808	175	101	141	635	212	158671
Latviya	19179	3474	2527	329	1049	132	155	2567	216	23601	100	55	56	70	1138	124648
Qırğızıstan	43607	5194	619	9399	24208	92	344	80	172	282	26002	1497	44	786	845	163178
Tacikistan	29600	4706	545	9355	6012	80	113	88	490	181	1776	67622	92	1040	1395	123100
Ermenistan	10323	2022	264	712	1434	1074	4006	36	96	92	180	158	28521	231	64	50215
Türkmənistan	21717	3632	855	5108	7907	228	358	76	307	145	650	574	215	31306	32	73110
Estoniya	13404	2766	707	160	646	57	81	458	128	1052	72	100	44	12	61638	81325
Gedəlb-riin sayı	8785466	2211114	461913	289622	1025807	88112	85819	181148	149158	138865	148552	104590	55845	62275	96925	13885211

Qeyd. Kursivlə verilmiş rəqəmlər müvafiq müttəfiq respublikanın hüdudları daxilindəki miqrasiyanın həcmi göstərir.

Qaynaq: [2, c. 6-7]

Miqrasiya edən əhalinin SSRİ-nin ayrı-ayrı millətləri üzrə bölgüsü^x
(1970-ci il əhali siyahıya almasının məlumatı üzrə)

	Siyahıya alınma aparıldığı yerdə 2 ildən az yaşayan bütün əhali	O cümlədən gələnlər				Siyahıya alınma aparıldığı yerdə 2 ildən az yaşayan bütün əhali	Verilmiş millətdən olan bütün əhaliyə görə faizlə			
		Şəhər məskənlərinə		Kənd məskənlərinə			O cümlədən gələnlər			
		Şəhər məskənlərindən	Kənd məskənlərindən	Şəhər məskənlərindən	Kənd məskənlərindən		Şəhər məskənlərinə	Kənd məskənlərinə	Şəhər məskənlərindən	Kənd məskənlərindən
Bütün əhali	13885211	5290253	4364275	1759443	2471240	5,7	2,2	1,8	0,7	1,0
Ruslar	8690114	3694351	2493955	1170998	1330810	6,7	2,9	1,9	0,9	1,0
Ukraynalılar	1992855	670339	720350	221008	381158	5,0	1,7	1,8	0,6	0,9
Beloruslar	457427	138913	185475	50920	82119	5,4	1,6	2,2	0,6	1,0
Özbəklər	127502	28313	46659	15203	37327	1,4	0,3	0,5	0,2	0,4
Qazaxlar	236499	44892	72972	24158	94477	4,6	0,9	1,4	0,5	1,8
Gürcülər	53818	11233	23820	3552	15213	1,7	0,4	0,7	0,1	0,5
Azərbaycanlılar	55835	17961	24754	3624	9496	1,3	0,4	0,6	0,1	0,2
Ləvslər	155403	41624	52019	15635	46125	6,0	1,6	2,0	0,6	1,8
Moldavınlılar	78629	9246	38749	6526	24108	3,1	0,4	1,5	0,3	0,9
Latınlar	67992	16457	18099	12616	20820	5,1	1,2	1,4	0,9	1,6
Qırqızlar	35022	5486	16455	3564	9517	2,5	0,4	1,2	0,2	0,7
Taciklər	43858	9559	12994	6870	14435	2,2	0,5	0,7	0,3	0,7
Ermənilər	64925	24692	24079	3648	10506	1,9	0,7	0,7	0,2	0,3
Türkmənlər	21176	7101	8995	1983	3097	1,4	0,5	0,6	0,1	0,2
Estonlar	54054	12815	15530	10870	14839	5,8	1,4	1,7	1,1	1,6

^x Cədvəldə sadalanan millətlərin əhalisinin miqrasiyası haqqında məlumatlar, ruslardan başqa, əsasən onların yaşadığı ərazi üzrə göstərilir; rusların miqrasiyası haqqında məlumatlar onların tam sayı üzrə göstərilir.

Qaynaq: [2, c. 184]

Cədvəl 3

Əhalinin müttəfiq respublikalar üzrə daimi yaşayış yerlərində yaşamasının davam etməsi
(1979-cı il əhali siyahıya almasının məlumatı üzrə)

	Bütün əhali	O cümlədən daimi yaşayış yerlərində fəsiləsiz yaşayanlar		Bütün əhaliyə görə faizlə		Daimi yaşayış yerlərində sonradan yaşayanların ümumi sayından (%-lə)						
		Doğulduqdan	Sonradan*	Doğulduqdan	Sonradan	2 ildən az	2-5 il	6-9 il	10-14 il	15-19 il	20-24 il	25 il və çox
SSRI	262084654	138562446	123522298	52,9	47,1	16,3	18,2	13,0	11,5	10,5	8,3	22,2
Şəhər əhalisi	162442608	70646213	91796395	43,5	56,5	15,4	17,7	12,9	11,6	10,8	8,3	23,3
Kənd əhalisi	99642046	67916233	31725813	68,2	31,8	19,0	19,6	13,4	11,0	9,7	8,1	19,2
Azərbaycan SSR	6026515	4627508	1399007	76,8	23,2	17,0	19,2	12,8	12,3	11,7	7,7	19,3
Şəhər əhalisi	3169962	2031947	1138015	64,1	35,9	17,5	19,8	12,8	12,5	11,8	7,3	18,3
Kənd əhalisi	2856553	2595561	260992	90,9	9,1	14,8	16,6	12,4	11,6	11,4	9,8	23,4

*Bü məlumat həm respublikadan respublikaya hərəkət edəni, həm də respublika daxilində hərəkət edəni əhatə edir.

Qaynaq: [8, s.362-363]

Bəzi tədqiqatçılar 1970-ci il siyahıya almasının miqrasiya haqqında materiallarına nisbətən 1979-cu il siyahıya almasının məlumatlarını üstün hesab etmişdir. Əhali miqrasiyası problemləri ilə məşğul olan L.Rıbakosvkiyə görə 1979-cu il əhali siyahıya alması daha məzmunlu məlumat vermişdir. Onun fikrincə bu yaşayış məskənində sorğulananın nə vaxtdan yaşamasına dair sual yerli və qeyri-yerlilər haqqında məlumatlarla birgə qeyri yerlilərin siyahıya almaların aparıldığı yerlərdə məskunlaşması tarixinə görə bölgüsünü almağa imkan vermişdir (5, s.87).

1979-cu il siyahıya alması daimi yaşayış yerində yaşayan əhalini doğulduqdan və sonradan olmaqla iki yərə bölmüşdür. (Cədvəl 3) SSRİ üzrə 262 084 654 nəfər əhaldən 138 562 446 nəfərin (52,9%) daimi yaşayış yerində doğulduğu vaxtdan yaşadığı aydın olmuşdur. Onlardan 70.646.213 nəfəri (51,0%) şəhər, 67 916 233 nəfəri (49%) kənd əhalisi idi. 123 522 298 nəfər (47,1%) daimi yaşayış yerində sonradan yaşayanlar olmuşdur. Sonradan yaşayanlardan 91 796 395 nəfəri (74,3%) şəhər, 31725813 nəfər (25,7%) kənd əhalisi idi. Göründüyü kimi daimi yaşayış yerində sonradan yaşayanlar arasında şəhər əhalisi kənd əhalisindən təxminən 3 dəfə çox olmuşdur. SSRİ üzrə rəqəmlərdən Azərbaycan SSR-ə dair rəqəmlərə keçərək, müəyyən müqayisələr aparmaq olar. Azərbaycan SSR-in 6 026 515 nəfər əhalisindən 4 627 508 nəfəri (76,8%) daimi yaşayış yerində doğulduğu vaxtdan yaşayanlar idi. Onlardan 2 031 947 nəfəri (43,9%) şəhər, 2 575 561 nəfəri (56,1%) kənd əhalisi idi. 1 399 007 nəfər (23,2%) daimi yaşayış yerində sonradan yaşayanlar olmuşdu ki, onlardan 81,3%-i şəhər, 18,7%-i kənd əhalisi idi. Azərbaycan SSR-də daimi yaşayış yerində doğulduğu vaxtdan yaşayanlar SSRİ üzrə olan yekun rəqəmdən xeyli yüksək (76,8%-52,9%=23,9%) idi. Bu onu göstərir ki,

Azərbaycan SSR əhalisi arasında hərəkətlilik zəif idi. Sonradan yaşayanlar arasında şəhər əhalisinin kənd əhalisinə nisbətən çox olması Azərbaycan SSR-də də özünü göstərir.

Daimi yaşayış yerlərində sonradan yaşayanlar məhz miqrasiya nəticəsində formalaşan əhalidir. Onların daimi yaşayış yerlərinə gəldikləri müddətə görə bölgüsü, əslində miqrasiyanın illər üzrə dinamikasını izləməyə imkan verir. SSRİ üzrə daimi yaşayış yerində sonradan yaşayanlar arasında 2 ildən iz yaşayanlar 16,3% təşkil edirdi. 2-5 il yaşayanlar 18,2%, 6-9 il yaşayanlar 13,0%, 10-14 il yaşayanlar 11,5%, 15-19 il yaşayanlar 10,5%, 20-24 il yaşayanlar 8,3%, 25 il və daha çox yaşayanlar isə 22,2% idi. Azərbaycan SSR üzrə bu rəqəmlər 17,0; 19,2; 12,8; 12,3; 11,7; 7,7 və 19,3% idi.

QEYDLƏR

1. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т.6 Распределение населения СССР и союзных республик по занятости. М., 1973
2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т.7. Миграция населения число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. М., Статистика, 1974.
3. Миграционная подвижность населения в СССР, М., Статистика, 1974
4. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции и населения, М., Наука, 1975
5. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: прогнозы, факты, политика, М., 1987
6. Статистика населения с основами демографии: Учебник / Г.С.Кильдишов, Л.Л.Козлова, С.П.Ананьева и др. М., Финансы и статистика, 1990
7. Тихонов Б.В. Переселение в России во второй половине XIX века. М., 1978.
8. Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. М., 1984

MUSTAFAYEV A.N.

QAÇQINLARIN NAXÇIVANDA YERLƏŞDİRİLMƏSİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1997-ci il 18 dekabr tarixli «1948 -1953-cü illərdə Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-i ərazisindəki tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında» və 1998-ci il 26 mart tarixli «Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında» imzaladığı fərmanlarla ilk dəfə Qafqazda azərbaycanlıların son 200 ildə başına gətirilən qaçqınlıq, deportasiya və soyqırımını faciələrinə hüquqi siyasi qiymət verilmişdir. Məhz bu fərmanlardan sonra erməni millətçilərinin apardıqları etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan ərazisindən azərbaycanlıların mərhələ-mərhələ qovulub çıxarılması bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırılmışdır. Son illər bu sahədə arxiv sənədlərinə, tarixi faktlara əsaslanan sanballı kitablar, məqalələr yazılır, elmi konfranslar keçirilir.

Gülüstan və Türkmənçay sülh müqavilələrindən sonra Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana köçürülən ermənilər zaman-zaman imperialist dövlətlərin, xüsusilə Rusiyanın himayəsindən istifadə edərək yerli əhalini öz tarixi etnik torpaqlarından qovub çıxarmış və bu ərazilər hesabına özlərinin dövlətini yarada bilmişdilər. 1890-cı ildə Tiflisdə Daşnaksütyün partiyası yarandıqdan sonra ermənilər qarşılıqlarına «Böyük Ermənistan» yaratmaq məqsədi qoymuşdular və təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan

ərazilərinin xeyli hissəsini ələ keçirməklə onlar bu məqsədlərinə müəyyən qədər nail ola bilmişdilər. Təbii ki, Azərbaycan xalqının sadələvlüyü, həddindən artıq, yerli-yersiz «qonaqpərvər» olması və s. amillər ermənilərin bu niyyətlərinin həyata keçməsinə şərait yaratmışdır. 1905-1907, 1948-1953, 1988-1991-ci illərdə xüsusi zorakılıq və qəddarlıqla müşayiət olunan deportasiya soyqırımını nəticəsində, nəhayət ermənilər keçən əsrin sonlarına yaxın «türksüz Ermənistan» yaradaraq Ermənistanı monoetik bir dövlətə çevirdilər. Ermənistan ərazisində tək azərbaycanlılara qarşı deyil, eyni zamanda kürdlərə, ruslara və digər xalqlara qarşı da zorakılıq tətbiq edilmişdir.

1918-ci ildə Qərbi Azərbaycan ərazisində Ermənistan dövləti yaradılan zaman Azərbaycan hökuməti İrəvanı ermənilərə güzəştə getməklə milli münaqişələrə son qoyulacağına ümid edirdi. Lakin bu ümidlər boşa çıxdı. 1920-ci ildə Basarkeçər, Vedibasar mahallarının və Zəngəzur qəzasının ümumi sahəsi 9800 km² olan hissəsi Ermənistanba bağışlandı. 1922-ci ildə Göyçə, Dilican əraziləri Ermənistanba verildi. 1921-ci il Moskva və Qars müqavilələrinin şərtləri kobudcasına pozularaq, 1929-cu ildə Zaqaqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvanın 9 kəndi – Şərur rayonunun Xaçik, Horadiz, Ordubad rayonunun Karçevan, Şahbuz rayonunun Oğbun, Sultanbəy, Ağxəç, Səs, Almalı və İtqıran kəndləri Ermənistan SSR-nin tərkibinə qatıldı. Zaqaqaziya MİK-nin 1929-cu il 18 fevral tarixli 3 saylı protokoluna əsasən Cəbrayıl qəzasının Nüvədi, Ernəzir və Tuğud kəndləri Ermənistanba verildi. Bu kəndlər hesabına 1930-1931-ci illərdə Mehri rayonu yaradılaraq Naxçıvanın Azərbaycan ilə ərazi cəhətdən əlaqəsi kəsilmişdir.

Torpaqlarımızı hissə-hissə qoparan ermənilər daha da şirnikləşərək keçən əsrin 90-cı illərində SSRİ-nin dağılması nəticəsində yaranmış yeni beynəlxalq şəraitdən

istifadə edərək Naxçıvanı və Dağlıq Qarabağı qəti olaraq Ermənistana birləşdirmək planını hazırlayırlar.

1988-ci ilin fevralından Stepanakertdə (Xankəndində) və İrevanda başlayan mitinqlər dalğası genişlənərək çox kəskin şəkil aldı və Ermənistandan 200 mindən çox azərbaycanlının qovulması ilə nəticələndi.

Bu dövrdə Azərbaycanın əsas hissəsi ilə ayrı düşən, ermənilər tərəfindən hərbi-siyasi və iqtisadi blokadaya alınan Naxçıvanın vəziyyəti xüsusilə ağır idi.

Ermənistan ərazisindən qovulan azərbaycanlılar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Naxçıvana pənah gətirmişdilər. Ermənistandan Azərbaycana gedən bütün yollar üzərində yerləşdirilən quldur dəstələri evini-əşiyini, mal qarasını, ümumiyyətlə dedə-baba torpaqlarını atıb yarıcıpaq vəziyyətdə qaçıb canlarını qurtarmaq istəyən didərginlərin qarşısını kəsir, onları soyub talayırdılar. Əsas yollar üzərində erməni quldurları olduqlarına görə əhali qışın qarlı-boranlı günlərində dağlardan aşaraq Azərbaycana gəldilər.

1948-1953-cü illərdə olduğu kimi bu deportasiya zamanı da qaçqınların Qarabağda yerləşdirilməsinə imkan vermədilər. Əksinə, Qarabağda yaşamaq istəyən soydaşlarımızı bütün vasitələrlə oradan çıxardaraq ölkənin digər rayonlarında yerləşdirdilər.

Müvəqqəti yaşamaq üçün Ermənistandan Azərbaycana gələn şəxslərlə işi gücləndirmək, onların yerləşdirilməsi və mənzil-məişət şəraiti yaradılması maneələrini operativ həll etmək məqsədi ilə Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da 10 nəfərdən ibarət komissiya təşkil edildi. Həmin komissiyalara tapşırılmışdı ki, Ermənistandan gələn ailələrə fərdi yaşayış evləri tikilməsi üçün sərbəst həyətəni fond hesabına və şəhərlərin, kolxozların və sovxozların torpaqlarından həyətəni sahələr ayrılсын və vətəndaşlara fərdi yaşayış evləri tikdirmək üçün uzunmüddətli borc verilsin. Azər-

baycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan MSSR-də də didərginlərlə məşğul olan qərargah yaradılmışdır. Naxçıvana da gələn ailələrə yerli hökumət və əhali tərəfindən qayğı və diqqətlə yanaşılır, onların işə düzəldilməsi, uşaqların tədris müəssisələrində və məktəbqədər tərbiyə müəssisələrində yerləşdirilməsi təmin edilir, onlara lazımi tibbi və mədəni-məişət xidməti göstərilirdi. Həmin ağırlı-acılı günlərdə demək olar ki, bütün Naxçıvan ayağa qalxmışdı. Didərginləri öz evlərində yerləşdirmək istəyən onlarla vətəndaş həmin günlərdə qərargaha gəlirdilər. 1988-ci ilin iyul ayınadək Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələrlə əlaqədar 8 min nəfərdən çox azərbaycanlı əhali müvəqqəti yaşamaq üçün Naxçıvan MSSR-ə gəlmişdilər (1, f.1, siyahı 37, iş 50, v.19-21).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1988-ci ilin dekabrın 8-də Ermənistan SSR-də daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuş 119.094 nəfər qaçqın Azərbaycanın 41 şəhərində və rayonunda yerləşdirilmişdir ki, bunların da daha çox hissəsi Naxçıvanda sığınacaq tapmışdı. 1988-ci ilin dekabr ayında Naxçıvana gələn qaçqınların sayı artaraq 11645 nəfərə çatmışdı (1, f.613, siyahı 8, iş 320, v.76). Gələn qaçqınlardan Babək rayonunda 439 ailəni təmsil edən 2141 nəfər (1, f.724, siyahı 10, iş 351, v.128), Şərur rayonunda 2100 nəfər (1, f.6/700, siyahı 12, iş 101, v.5-8), Culfa rayonunda 71 ailəni təmsil edən 303 nəfər (1, f.3/7001, siyahı 12, iş 17, v.89), Ordubad rayonunda 115 ailəni təmsil edən 508 nəfər (1, f.7/702, siyahı 16, iş 1, v.14) yerləşdirilmişdir. 1988-ci ilin sonu 1989-cu ilin əvvəllərində Ermənistandan Muxtar Respublikamıza gələn qaçqınların sayı daha da artaraq 15 min nəfərə çatmışdır (1, f.1, siyahı 37, iş 225, v.1-24). Lakin sonradan həmin qaçqınların böyük əksəriyyəti respublikanın digər ərazilərində yaşamaq istədiklərindən onlar qatarlarla mütəşəkkil qaydada yola salınırdılar.

Ermənistan SSR-in müxtəlif rayonlarında, kəndlərinde yaşayan, təsərrüfat və əkinçiliklə məşğul olan əhəlinin müəyyən bir qismi öz evlərini Naxçıvan şəhərində yaşayan erməni ailələrinin mənzilləri ilə dəyişə bilmişdilər. Lakin, Ermənistan SSR-in müxtəlif rayonlarında şəxsi evlərini Naxçıvan şəhərində yaşayan erməni ailələrinin kommunal mənzilləri ilə dəyişmiş bezi vətəndaşlar müraciət edərək kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq istəyindən şəhər mühitinə uyğunlaşa bilmədiklərini bildirmiş, kommunal mənzilləri MR-nın müxtəlif rayonlarının kəndlərində yaşayan vətəndaşların şəxsi evləri ilə dəyişdirilməsini xahiş etmişdilər. Məsələn, Ermənistan SSR Ararat rayonunun (Vedi rayonunun) Kiçik Vedi, Armaş, Xəlisə kənd sakinlərinin bir qismi evlərini dəyişdirərək Babək rayonunun Cəhri, Culfa rayonunun Qazançı kəndlərinə köçmüşdülər (1, f.260, siyahı 7, bağlama 2134).

Ümumiyyətlə, Ermənistanın Yexeqnadzor rayonunun Gülüdüzü, Ələyəz, Əli dərəsi, Qızılgül, Əmağu, Amasiya (Ağbaba) rayonunun Oxçuoğlu, Əzizbəyov (Qaraçanta), Yeni yol, Göllü, Sultanabad, Qarabulaq (Ağbaba), Əzizbəyov rayonunun, Kotanlı (Karmraşen), Gülistan, Sarvan, Axta, Zeytə, İstisu (Cermuk), Kabut, Gomur, Masis (Zəngibasar) rayonunun Dəmirçi, Zəngilər Rəncbər, Nizami, Əngilər, Sisyan rayonunun, Urut (Varatan), Dəstəgert, Şeki, Qızılşəfəq, Sofulu, Zəhmətli, Comarlı, Murxuz, Əhlətli, Ararat (Vedi) rayonunun Xəlisə, Şidli, Armaş, Şirazlı, Lusarat, Arazdöyən (Yerosx) kəndlərindən, Cermuk və Abovyan (Elar) şəhərlərindən minlərlə soydaşlarımız Naxçıvan MR-nin Ordubad rayonunun Çənnəb, Aza, Parağa, Babək rayonunun Çalxanqala, Əliabad kəndlərində, eləcə də Culfa, Şahbuz, Şərur rayonlarında məskən salmışdılar.

Heydər Əliyev Azərbaycanda yenidən hakimiyyətə gəldikdən sonra daima qaçqınların qayğısına qalmış, onların sosial müdafiələrini gücləndirmək üçün mühüm təd-

birilər həyata keçirmişdir. Belə tədbirlərdən biri də 2001-ci il 22 avqust tarixli «Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması probleminin həlli haqqında» fərmanın imzalanmasıdır. Bu fərmanda əsas diqqət 1988-1992-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda aparılan etnik təmizləmə nəticəsində öz tarixi dedə-baba torpaqlarından qovulmuş, soyqırma məruz qalmış soydaşlarımızın mövcud problemlərinin aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir. Eyni zamanda, fərmanla müvafiq icra strukturlarına tapşırılmışdır ki, qaçqınların məskunlaşdıqları yerlərdə ayrı-ayrı və imkan olduğu hallarda qaçqınların yığcam yerləşdirilməsi üçün müvafiq şəhər və rayonlarda nəzərdə tutulmuş normalara uyğun müvafiq torpaq sahəsi ayırsınlar.

Məhz bu fərman əsasında bu gün Ermənistandan və eyni zamanda Naxçıvan MR-in Kərki kəndindən didərgin salınmış soydaşlarımız üçün yeni qəsəbələr salınır, binalar tikilir. Bu fərmanın tələblərini əsas götürən MR-nin Ali Məclisinin fəaliyyəti sayəsində Kərki kəndinin sakinləri üçün yeni kənd salınmış, Ermənistandan didərgin salınmış soydaşlarımız üçün isə Əliabad qəsəbəsində yeni bina tikilib istifadəyə verilmişdir.

Bütün Azərbaycan xalqı inanır ki, yaxın vaxtlarda tarixi ədalətsizlik aradan qaldırılacaq, soydaşlarımız öz tarixi torpaqlarına qayıdacaqlar.

QEYDLƏR

1.Naxçıvan Muxtar Respublikası Mərkəzi Dövlət arxivi.

PAŞAYEVA U.M.

AZƏRBAYCAN, ERMƏNİSTAN VƏ GÜRCÜSTAN RESPUBLİKALARINDA QAÇQINLARIN HÜQÜQLARINA DAİR QANUNVERİCİLİK SƏNƏDLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

XXI əsrin ilk ilində—2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyini bərpa etməsinin on illiyi tamam oldu. Müstəqilliyimizin elan olunmasından keçən dövrün təhlilindən bir sıra nəticələr çıxarmaq olar.

Azərbaycan dövləti beynəlxalq hüquq normalarına sadıq qaldığını, götürdüyü öhdəlikləri sözsüz yerinə yetirdiyini və imzasına hörmət etdiyini sübut etdi. Müstəqilliyimizi xalqımız canı, qanı, intellektual səviyyəsi ilə qazandı, keçmiş sovet respublikaları içərisində suverenliyi ilk dəfə o elan etdi.

Yeni tarixi inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikasının qarşısında dövlət müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulması, respublikanın ərazi bütövlüyünün bərpası, Dağlıq Qarabağ probleminin milli maraqlara uyğun həlli, ölkə əhalisinin təhlükəsizliyinin və rifahının təmin edilməsi kimi mühüm tarixi vəzifələr dururdu. Bu baxımdan dövlət səviyyəsində önəmli tədbirlərin görülməsi gözlənilməli idi.

1995-ci ilin əvvəlindən ölkədə bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədi ilə aparılma kursu müəyyənləşdirildi və yeni iqtisadi sistemin formalaşması üçün müvafiq hüquqi

bazanın yaradılması yolunda böyük iş aparılmış, ictimai həyatın bir çox sahələrində (məşğulluq, gəlirlər, mənzil, sosial, təhsil, səhiyyə və s. əhatə edən) 900-ə yaxın qanun qəbul edilmişdir. Onların içərisində qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqlarını təmin edən qanunlar xüsusi yer tutur.

Mələndür ki, hər müharibə, hər bir silahlı toqquşma sadəcə çoxsaylı insan tələfatı ilə deyil, habelə minlərlə dinc əhalinin öz daimi yaşayış yerlərini tərk etməsi ilə nəticələnir. Ermənistanın təcavüzkarlığı nəticəsində minlərlə insanlar öz doğma yurd-yuvalarını tərk etməyə məcbur olmuşlar. İndi Azərbaycanın torpaqlarının 20 faizi Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır. Bu torpaqlardan zorla çıxarılmış bir milyon insan qaçqın və köçkünlərə çevrilərək ağır şəraitdə yaşamağa məcbur olmuşlar.

Əvvəla qeyd edək ki, gündəlik dilimizə hopmuş və ümumiləşən sözə çevrilmiş «qaçqın» ifadəsi universal beynəlxalq hüquqda qəbul olunmuş «qaçqın» termini ilə üst-üstə düşmür. Belə ki, beynəlxalq hüquqda qaçqın yalnız öz ölkəsinin ərazisindən başqa bir dövlətin ərazisinə məcburən köçmüş şəxslərə deyilir. Beynəlxalq hüquq bilavasitə müharibə nəticəsində öz yaşayış yerini tərk etmiş adamları qaçqın kimi qəbul etmir. Beynəlxalq hüquqda qaçqın - irqi mənsubiyyətinə, dini etiqadına, vətəndaşlığına, müəyyən sosial qrupa mənsub olmasına və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaqdan əsaslı qorxduğu üçün vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və həmin qorxu üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir. Belə bir tərif Qaçqınların statusu haqqında 1951-ci il Konvensiyası və onda cüzi dəyişikliklər etmiş Qaçqınların statusuna dair 1967-ci il – Protokolunda verilir.

Azərbaycan Respublikasında qaçqınların və məcburi köçkünlərin hüquqi vəziyyəti «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında» əlavə və dəyişikliklər edilmiş 29 sentyabr 1992-ci il Azərbaycan Respublikasının Qanunuyla tənzimlənir.

1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasında «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında» və «Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında» qanunlar qəbul edildi. Hər iki qanunun müddəalarında beynəlxalq normalar və standartlar nəzərə alınmışdır.

Bu qanunda da qaçqınlara yuxarıda göstərdiyimiz tərif verilir. Qanunun 1-ci maddəsinə görə, qaçqın – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olmayıb irqi əlamətlərinə, milliyyətinə, dini etiqadına, müəyyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barəsində tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və eyni ehtiyat üzündən həmin ölkənin himayəsindən istifadə edə bilməyən və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində əvvəl adətən yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir.

Gördüyümüz kimi qanunda qaçqın statusu almaq üçün cəmi beş əsas göstərilmişdir. Deməli qaçqın, ərazisinə gəlmək istədiyi və ya artıq ərazisinə keçdiyi dövlətin müvafiq orqanlarına əsaslandırılmış şəkildə sübut etməlidir ki, öz ölkəsində o, məhz: a) müəyyən irqi (etnik, milli) qrupa mənsub olduğuna görə; b) öz dini əqidəsinə görə; v) hansısa konkret dövlətin vətəndaşı olduğuna və yaxud öz dövlətinin vətəndaşı olmadığına görə; q) müəyyən sosial qrupa mənsub olduğuna görə və d) siyasi əqidəsinə görə təqiblərə məruz qalır və ya məruz qalmaq qorxusu

var, yəni onun əsas hüquq və azadlıqları kobud şəkildə pozulur.

3 mart 1999-cu ildə qəbul olunmuş Ermənistan Respublikasının «Qaçqınlar haqqında» qanununda yuxarıda göstərdiyimiz beş əsasa biri də əlavə olunur: qaçqın həm də eyni zamanda bir neçə dövlətin vətəndaşı olan, lakin heç birinin himayəsindən istifadə edə bilməməsindən ehtiyat edən şəxslərə də deyilir.

Nə Azərbaycan, nə Ermənistan, nə də Gürcüstan Respublikalarının qaçqınlar haqqında qanunlarında müharibə və ya döyüş əməliyyatları qaçqın adlanmaq üçün tam əsas kimi nəzərdə tutulmur. Lakin tarix göstərir ki, öz yaşayış yerlərini məcburən tərk etmiş insanlar əsasən, müharibədən qaçan adamlardır. «Qaçqınlar» anlayışının özü beynəlxalq hüquqi dövriyyəyə hələ birinci dünya müharibəsindən sonra daxil olmuşdur. Belə çıxır ki, mövcud beynəlxalq hüquq yalnız fərdi qaçqınlığı qəbul edir, kütləvi qaçqınlığa və ya «qaçqın axınına» mənfi yanaşır.

Beynəlxalq hüquq normalarına əsasən dövlət qaçqını onun həyatına və azadlığına təhlükə olan ölkəyə qaytar-mamalıdır. Bu prinsip Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürül-müş şəxslərin) statusu haqqında Qanunda təsbit olunmuşdur. Qanunun 5-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən «qaçqın... onun həyat və ya azadlığını təhlükə gözləyən ölkəyə heç bir halda göndərilmir və ya məcburi qaytarıl-mır».

Eynilə bu prinsip Ermənistan Respublikasının «Qaçqınlar haqqında» Qanununun 8-ci maddəsində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan və Ermənistan Respublikalarının qanununa əsasən aşağıdakı şəxslərə qaçqın statusu verilmir:

a) barələrində sülh əleyhinə cinayət, müharibə cinayəti və ya insanlıq əleyhinə cinayət və yaxud Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə zidd əməllər törətməkdə müqəssir olan şəxslər;

b) dövlətin ərazisinə gələnə qədər onun hüdudlarından kənarında qeyri-siyasi xarakterli, ağır cinayət törətmiş şəxslər. Bundan başqa, Ermənistan Respublikasının Qaçqınlar haqqında Qanunun 6-cı maddəsində göstərilir ki, qaçqın statusu bir neçə dövlətin vətəndaşlığı olan, lakin əsassız olaraq heç birinin himayəsindən istifadə etməyən şəxslərə də verilmir. Bu ölkənin Qaçqınlar haqqında Qanununun 5-ci maddəsində qaçqın statusunun verilməsi üçün iki şərt göstərilir: 1) şəxs Ermənistan Respublikasının ərazisində olmalı; 2) digər bir dövlət tərəfindən qaçqın statusu almamalıdır.

Nisbətən daha az təkmilləşdirilmiş, lakin elə həmin prinsiplərə əsaslanan qaydalar Gürcüstan Respublikasının qanununda tətbiq edilir. Bu qanuna əsasən, qaçqın statusu yalnız Gürcüstan ərazisinə gələnə qədər müharibə cinayəti, sülh, insan əleyhinə qarşı və ya qeyri-siyasi ağır cinayət törətmiş şəxslərə verilmir. Qaçqın statusu verilməsi məsələlərinə Gürcüstan Respublikasında Qaçqınlarla iş üzrə Nazirlik baxır.

1951-ci il Konvensiyasına müvafiq olaraq Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Respublikalarının Qanunlarında şəxsin qaçqın statusunun aşağıdakı hallarda itirməsi göstərilir:

a) vətəndaşı olduğu və ya daimi yaşadığı dövlətin himayəsindən könüllü surətdə, yenidən istifadə etdikdə;

b) öz vətəndaşlığından məhrum olub onu könüllü surətdə yenidən əldə etdikdə;

v) indi yaşadığı dövlətin və ya hər hansı başqa bir dövlətin vətəndaşlığını qəbul etdikdə və yeni vətəndaşı olduğu dövlətin himayəsindən istifadə etdikdə;

q) təqiblərdən qorxduğuna görə tərک etdiyi və ya hüdudlarından kənarda qaldığı dövlətdə könüllü surətdə yenidən məskunlaşdıqda;

d) qaçqın kimi tanınmasına əsas vermiş hallar aradan qalxdığına görə o, öz daimi yaşadığı ölkəsinə qayıda bildikdə;

Bir qayda olaraq, qaçqın statusu almış şəxs hər üç dövlətin qanunvericiliyində əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün nəzərdə tutulan hüquqlardan istifadə edir. Qaçqınların hüquq və vəzifələrinə dair Ermənistan Respublikasının «Qaçqınlar haqqında» Qanununun 18-ci maddəsində xüsusən qeyd olunmuşdur ki, qaçqın Ermənistan Respublikasının seçki hüququna malik deyil, heç bir partiyaya üzv ola bilməz.

Hər üç ölkənin qanunvericiliyində qaçqın statusunun əldə edilməsi qaydaları göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, qaçqın statusu verilməsi haqqında ərizə təqdim etmiş şəxsə aşağıdakı hüquqlar verilir:

- Azərbaycan Respublikası ərazisində müvəqqəti yaşamaq;
- Tərcüməçinin xidmətlərindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada istifadə etmək;
- Müvəqqəti işə düzəlmək;
- Tibbi yardım almaq;
- Öz dininə sərbəst etiqad etmək;
- BMT-nin qaçqınların işləri üzrə ali komissarının nümayəndəsi ilə əlaqə saxlamaq;

- Qaçqın statusu verilməsi həll edilənədək, lakin ən çoxu üç ay ərzində müvəqqəti yerləşdirmə məntəqəsində verilmiş yaşayış yerindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada istifadə etmək.

Qeyd edək ki, Gürcüstan Respublikasında bu müddət 6 ay təşkil edir, Ermənistan Respublikasının qanununda isə bu müddət göstərilir. Bundan başqa bu ölkənin qanunvericiliyində qaçqın statusu verilməsi haqqında vəsatətlə müraciət etmiş şəxsə müvəqqəti işə düzəlmək hüququ verilmir, lakin o hökumət tərəfindən təyin olunmuş birdəfəlik müavinət almaq hüququna malikdir.

Qaçqın statusu verilməsi haqqında qərarı Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı qaçqın statusu verilməsi haqqında vəsatətin qeydə alındığı gündən üç ay ərzində qəbul edir. Gürcüstan Respublikasında bu məsələlər üzrə qərarı Qaçqınlarla iş üzrə Nazirliyin xüsusi komissiyası vəsatətin qeydə alındığı gündən 4 ay ərzində qəbul edir. Ermənistan Respublikasının qanununa əsasən qaçqın statusu verilməsi haqqında vəsatətə baxılma müddəti 1 aydan 3 aya qədər ola bilər və qaçqın statusu verilməkdən imtina edildikdə, şəxs ölkəni 5 gün ərzində tərk etməlidir.

Azərbaycan və Gürcüstan Respublikalarının qanunlarına əsasən şəxsə qaçqın statusu verməkdən imtinanın edildikdə, bu barədə ona qərarın qəbul edildiyi vaxtdan 5 gün müddətində imtina səbəbləri və qəbul edilmiş qərardan şikayət verilməsi qaydası göstərilməklə yazılı məlumat verilir.

Eyni ilə bu müddəalar Gürcüstan Respublikasının «Qaçqınlar haqqında» Qanununun 4-cü maddəsində göstərilir.

Ermənistan Respublikasının Qaçqınlar haqqında qanununda bu vaxt 3 gün təşkil edir, yəni şəxsə qaçqın sta-

tusu verməkdən imtina edildikdə, bu barədə ona qərarın qəbul edildiyi vaxtın müddətinin 3 gün olması barədə məlumat verilir.

Yuxarıda göstərdiyimiz hallarda şəxsin şikayət verməsi onun Azərbaycan Respublikasının ərazisindən göndərilməsinin təşkili ilə bağlı hərəkətləri dayandırır. (m.13)

Ermənistan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, şəxsə qaçqın statusu verməkdən imtina edildikdə, onun ölkə ərazisindən göndərilməsi şəxsin Ermənistan Respublikası, onun vətəndaşları qarşısında müəyyən vəzifələri olduqda;

- şəxs tərəfindən Ermənistan Respublikasının ərazisində olarkən hər hansı bir cinayət törədildikdə və ona dair məhkəmənin qərarının qanuni qüvvəyə minənə qədər təxirə salına bilər.

Hər üç ölkənin qanunvericiliyində qaçqın statusunun itirilməsi halları da göstərilir. Bu müddəalar, demək olar ki, eyni prinsiplərə əsaslanır. Belə ki, göstərilir ki, qaçqın statusunu şəxs aşağıdakı hallarda itirir:

-vətəndaşı olduğu və ya daimi yaşadığı dövlətin himayəsindən könüllü surətdə yenidən istifadə etdikdə;

-öz vətəndaşlığından məhrum olub, onu könüllü surətdə yenidən əldə etdikdə;

-bu ölkənin və ya başqa dövlətin vətəndaşlığını qəbul etdikdə və yeni vətəndaşı olduğu dövlətin himayəsindən istifadə etdikdə;

-təqiblərdən ehtiyat etdiyinə görə tərk etdiyi və ya hüdüdlərindən kənar qaldığı dövlətdə könüllü surətdə yenidən məskunlaşdıqda;

-qaçqın kimi tanınmasına əsas vermiş hallar aradan qalxdığına görə vətəndaşı olduğu dövlətin himayəsindən daha imtina edə bilmədikdə (vətəndaşı olduqları dövlətin

himayəsindən imtina etmək üçün əvvəlki təqiblərdən irəli gələn kifayət qədər əsaslar gətirə bilən qaçqınlar istisna olmaqla);

-müəyyən vətəndaşlığı olmayan şəxs onun qaçqın kimi tanınmasına əsas vermiş hallar aradan qalxdığına görə əvvəl, adətən yaşadığı ölkəyə qayıda bilmədikdə (əvvəl, adətən yaşadıkları ölkəyə qayıtmadan imtina etmək üçün əvvəlki təqiblərdən irəli gələn kifayət qədər əsaslar gətirə bilən qaçqınlar istisna olmaqla);

Xüsusi olaraq Ermənistan Respublikasının 20-ci maddəsində bu müddəalara əlavə olaraq göstərilir ki, yeniyetmə qaçqınlar Ermənistan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydalarda Ermənistan Respublikasının vətəndaşları və ya xarici vətəndaşlar tərəfindən oğulluğa götürüldükdə qaçqın statusunu itirirlər.

Həmçinin bu ölkələrin qanunvericiliyində qaçqın statusundan məhrum etmə əsasları da göstərilmişdir. Azərbaycan və Ermənistan Respublikalarının qanunlarında bu məsələlər daha dolğun açıqlanmışdır. Gürcüstan Respublikası qanununun 10-cu maddəsində şəxsin qaçqın statusundan məhrum edilməsi üçün birgə əsas-şəxs tərəfindən bilərəkdən özü haqqında yalan məlumat verməsi və ya saxta sənədlərdən istifadə etməsi göstərilmişdir.

Qaçqınların adətən qarşılaşdıqları spesifik problemləri nəzərə alaraq, bezi dövlətlər öz qanunvericiliyində onlar üçün sosial sahədə əlavə güzəştlər nəzərdə tuturlar. Bu sahədə atılan addımlar sosial siyasətlə əlaqələndirilmişdir. Qaçqınlara əsasən müxtəlif pul yardımları, vəsaitlər və güzəştlər vasitəsilə kömək göstərilir.

Belə ki, bu deyilənlər qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında qanunda və xüsusilə "Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında

21 may 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının qanununda öz əksini tapmışdır. Bu qanunlarda qaçqın və ya məcburi köçkün statusu almış şəxslərə normal yaşayışa imkan verəcək təminatlar, onların məsələləri üzrə dövlət orqanları müəyyənləşdirilmiş, qaçqınlar və məcburi köçkünlərin öz hüquqlarının müdafiəsi üçün əlaqədar təşkilatlar habelə məhkəməyə müraciət edə bilmələri təsbit olunmuşdur.

"Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında " Azərbaycan Respublikasının qanununda məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslər üçün ("Ermənistan Respublikasında və başqa dövlətlərdə aparılan etnik təmizləmə nəticəsində daimi yaşayış yerlərini tərk edib Azərbaycan Respublikasına gəlmiş və daimi məskunlaşmamış şəxslər") aşağıdakı sosial müdafiə tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur: müvəqqəti yaşayış sahəsi ilə təmin edilməsi; torpaq sahələri ayrılması, kreditlər verilməsi və texniki yardımlar göstərilməsi; məşğulluğun təmin edilməsi; sosial təminat; maddi yardımlar; tibbi təminat; təhsil hüququnun təmin edilməsi; nəqliyyat və mənzil-kommunal güzəştləri; vergi güzəştləri;

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin birdəfəlik və mütəmadi pul yardımları, ərzaq və sənaye məhsulları ilə təmin edilmələri Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən "Məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi haqqında" 279 sayılı 6 dekabr 1999-cu il tarixli sərəncam imzalanmışdır. Bu məqsədlə qaçqınların yemək xərci üçün aylıq müavinət 2000-ci ilin yanvar ayının 1-dən ayda 20000 manat məbləğində müəyyən edilmişdir, yəni 3 dəfə artırılmışdır.

Qaçqınlar və məcburi köçkünlər haqqında qanunvericilikdə əks olunan digər hüquqi aspektlərdən biri də onların tibbi təminatıdır. Məlumdur ki, qaçqın və məcburi köçkünlərin əmək və məişət şəraitində çatışmazlıqlar, onların xeyli bir qisminin çadırlarda yaşaması, zəif qidalanması ilə bağlıdır. Qanunvericiliyə görə qaçqınlara tibbi xidmət bilavasitə məskunlaşdıqları ərazidə yerləşən tibb müəssisələri tərəfindən göstərilir. Yaşayış məntəqələrindən kənarada yaradılmış düşərgələrdə məskunlaşmış məcburi köçkünlərə tibbi xidmət Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir. Məcburi köçkünlər dövlət tibb müəssisələrində birinci növbədə yerləşdirilirlər və tibbi xidmətin bütün növlərindən pulsuz istifadə edirlər. Qaçqınlar Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi qaydada dərman preparatları ilə pulsuz təmin edilirlər.

Qaçqınların təhsil hüquqlarının təmin edilməsi, Azərbaycan Respublikasında sosial güzəştlər vasitəsilə həyata keçirilir. Qanunvericiliyə əsasən, dövlət ali və orta peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində ödənişli əsaslarla təhsil alan məcburi köçkünlər təhsil haqqını ödəməkdən azaddırlar. Qaçqınlar mənzil kommunal xidmətlərindən (su təchizatı, qaz, elektrik enerjisi və s.) və telefondan istifadə (şəhərlərarası və beynəlxalq danışıqlar istisna olmaqla) haqqını ödəməkdən azaddırlar. Bu da onların gəlirlərinin yüksəldilməsi sahəsində müəyyən rol oynayır.

Qaçqınlar yalnız Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından tutulan vergi və rüsumlara cəlb olunurlar. Qaçqınların torpaqla çox bağlı olduqlarından qaçqına məskunlaşdıqları rayonlarda kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaları üçün arzusu ilə on il müddətinə məqsədli faizsiz ssuda və yaşadıqları yerdən asılı olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş ölçüdə

və qaydada istifadə üçün torpaq sahəsi verilir. Bundan başqa, qaçqın və məcburi köçkünlərə mənzil satarkən və ya alarkən edilən əməliyyatlar notarial rüsumlar ödənilmədən icra edilir (m.17).

Qeyd edək ki, nə Ermənistan, nə də Gürcüstan Respublikalarının qanunvericiliyində qaçqınlar üçün sosial sahədə əlavə güzəştlər nəzərdə tutulmayıb. Məsələn, Gürcüstan Respublikasında qaçqınların sosial müdafiəsi üçün dövlət büdcəsindən mütəmadi pul vəsaiti nəzərdə tutulmuşdur (m.7).

Ermənistan Respublikasının qaçqınlar haqqında Qanununda göstərilir ki, qaçqın vergi, rüsum və digər mütləq ödəmələri qanunda müəyyən olunmuş qaydalara əsasən həyata keçirir. Qaçqının hüquq və vəzifələrini açıqlayan Qaçqınlar haqqında qanunun 18-ci maddəsində ümumi şəkildə göstərilmişdir ki, qaçqın Ermənistan Respublikasının qanunvericiliyində müəyyən olunmuş qaydada sosial müdafiə hüququna malikdir.

Ümumiyyətlə, qaçqınların sosial müdafiəsi məsələlərinə dair üç Respublikanın (Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan) qaçqınlar haqqında qanunlarını müqayisə etsək, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında qaçqın və məcburi köçkünlərə diqqət və qayğı həmişə yüksək olmuş və onların sosial-məişət problemlərinin həlli daimə ölkə başçısının diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qaçqın və məcburi köçkünlərlə keçirdiyi müntəzəm görüşlər, onların sosial-məişət problemlərinin həllinə xidmət edən fərmanlar, habelə verdiyi göstərişlər respublikamızda qaçqın və məcburi köçkünlərə göstərilən diqqət və qayğının parlaq təzahürüdür.

QEYDLƏR

1. Azərbaycan Respublikası «Qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqları» - İqtisadi-hüquqi maarifçilik mərkəzi – Bakı, 2002 – 63 səh.
2. Ю.Л.Сарашевский, А.В.Селиванов - Сборник Международно-Правовых Документов и Национальных Законодательных Актов по Вопросам Беженцев – Минск «Тесей», 2000.- 464 с.
 - а) Закон Республики Армения о беженцах - с. 237 - 247
 - б) Закон Республики Грузии о беженцах - с. 268 – 273

III. XƏRİCƏDƏ YAŞAYAN AZƏRBAYCANLILAR

НОВРУЗОВА Г. Т.

АЗЕРБАЙДЖАНЦЫ В РОССИИ

Для крупнейшей многонациональной державы - Советского Союза, сочетавшей в форме своего государственного устройства национально-государственные и территориально-административные элементы, национального вопроса "не существовало".

Конституция СССР 1977 года сохраняла и закрепляла ленинские принципы полного равенства, свободного самоопределения наций и добровольного объединения равноправных советских социалистических республик. В СССР сложилась новая историческая общность людей - советский народ, общность интернациональная, но не безнациональная.

В СССР этническая принадлежность каждого была не вопросом его личного самоопределения, а устанавливалась государством и фиксировалась в официальных документах. Можно было одновременно себя ощущать жителем одной из союзных или автономных образований в частности, и быть гражданином СССР в целом.

При таком "благополучном" развитии ленинских принципов, казалось бы ничего не грозит существованию страны - ни межэтнические конфликты, ни пресле-

дования по национальному признаку, ни гражданская война, ни, тем более, распад советской державы.

Неожиданный и лавинообразный рост национальных движений и межэтнической напряженности в СССР с начала горбачевской перестройки был вызван ослаблением всемогущей власти партаппарата. Общее ухудшение социально-экономических условий из-за продолжающегося и, более того, углубляющегося экономического кризиса ослабило надежды советского народа исправить положение к лучшему в "дружной семье народов".

Судьба всемогущей державы, 289 миллионного населения, состоящего из более 130 народов и народностей оказалась роковой. За 3 года перестройки кровавые межэтнические распри, армейский беспредел, репрессии по национальному признаку дали ошеломляющий результат - более 1000 погибших, около 9 тысяч раненных, более 600 тысяч беженцев. Из Азербайджана уехали 330 тыс. человек, из Армении - 173 тыс., Узбекистана - 64 тыс. Основные массы беженцев сосредоточены: в Азербайджане - 200 тысяч человек, в Армении - 230 тыс., РСФСР - 150 тыс., в Москве и Московской области - 40 тысяч человек [1].

Гласность и политический плюрализм вызвали рост политизации национального самосознания. Встал вопрос о перестройке Союза, который представлялся в двух вариантах. Первый вариант предусматривал независимость и полный суверенитет республик, составляющих новое объединение государств, наподобие Европейского сообщества. Второй вариант - полная независимость суверенных республик вплоть до отделения. Итог оказался закономерным - Союз Советских Социалистических Республик распался.

Россия как наследница СССР унаследовала многонациональный состав населения. Согласно последней 1989 года Всесоюзной переписи населения в России проживало более ста народов. Большинство из них коренные народы и народности, для которых Россия основное, если не единственное место проживания; остальные представители титульных и более 60 народов, чье основное место проживания находится за пределами РФ.

Вышесказанное ярко прослеживается в приведенных ниже статистических данных.

Таблица 1

Национальный состав населения РСФСР по материалам Всесоюзной переписи населения 1989 года (выборочно)

Народы	Численность
Украинцы	4362,9
Белорусы	1206,2
Казахи	635,9
Евреи	536,8
Армяне	532,4
Азербайджанцы	335,9
Молдаване	172,7
Грузины	130,7
Узбеки	126,9
Литовцы	70,4
Латыши	46,8
Эстонцы	46,4
Киргизы	41,7
Туркмены	39,7
Таджики	38,2

Источник: [2]

Распад Союза, кардинальные перемены в социально-экономических и этнополитических условиях жизни различных регионов бывшего СССР в постсоветский период значительно обострили проблемы миграции населения. За последние годы на территории бывшего Союза миграционный поток существенно расширился. Так, вследствие ухудшения социально-экономической жизни новых независимых государств только из двух закавказских республик Азербайджана и Армении в РФ прибыло нижеприведенное количество мигрантов:

Таблица 2

**Количество мигрантов, прибывших
в Российскую Федерацию**

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
из Азербайджана	47951	69943	54684	49495	43442	40310	29878	22210	15902	14906
из Армении	12006	15750	29806	46480	34112	25410	19123	16780	14677	15951

Источник: [3]

Сложившаяся нестабильная политическая обстановка в начале 90-х годов, нагнетание антирусских настроений в бывших союзных республиках, межэтнические конфликты (Азербайджан-НКАО-Армения; Приднестровье, Ошский конфликт и т.д.) вызвало волну прибытия в РФ вынужденных переселенцев и беженцев.

Нижеприведенная таблица дает нам количество вынужденных переселенцев и беженцев из независимого Азербайджана, получивших соответствующий

статус в территориальных органах бывшего Министерства Федерации России.

Таблица 3

Количество вынужденных переселенцев и беженцев, получивших соответствующий статус в территориальных органах бывшего Министерства Федерации России

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1998	2000	Всего Начала реги- страции (на 1.1. 01.г.)	В том	
								Вынуж- денные пересе- ленцы (с 1.7.1992)		числе Бе- женцы (1993)	
32860	44479	13751	12963	9300	4682	2106	1208	619	37478	36698	780

Источник [4]

К сожалению, вышеуказанные таблицы не дают нам представление о национальном составе этой категории населения.

Но наиболее привлекательным для мигрантов была и остается Москва.

Москва на протяжении многих советских десятилетий была "закрытой" для мигрантов в силу ее особой роли столичного города, пути вселения в который были хотя и известны, но трудно осуществимы: это брачная миграция, учебная миграция и миграция так называемых "лимитчиков", малоквалифицированной рабочей силы для строительства и для тех тяжелых отраслей хозяйства города, которые не заполнялись москвичами. Часть этой миграции была возвратной, но значительные группы мигрантов оседали в Москве на постоянное место жительства, пополняя ряды москвичей.

Таблица 4

Национальный состав населения Москвы (%)

Национальности	1970	1979	1989	1989в% к 1979
Все население	100	100	100	110
В т. числе				
Русские	89,3	90,2	89,7	110
Украинцы	2,6	2,6	2,8	120
Татары	1,5	1,6	1,8	119
Евреи	3,5	2,8	2,0	78
Прочие	3,1	2,8	3,7	
Среди них				
Армяне	0,4	0,4	0,5	139
Грузины	0,1	0,2	0,2	161
Азербайджанцы	0,1	0,1	0,2	260

Источник: [5]

Распад Советского Союза в начале 90-х годов дал сильный дополнительный толчок к увеличению многонациональности столицы Российского государства. Массы мигрантов из бывших братских республик устремились из своих независимых стран, оказавшихся в тяжелом экономическом и социальном кризисе, в более благополучный в экономическом отношении город с быстро развивающимися рыночными структурами, с широкими возможностями для предпринимательской деятельности, с более высоким уровнем жизни местного населения.

Таблица 5 дает представление о миграционном приросте представителей трех закавказских республик до и после распада СССР.

Массовое прибытие в Москву инонационального населения, наряду с позитивными моментами (приток капиталов, трудовых ресурсов), вызвал и ряд острых проблем в разных сферах жизни городского сообщества, в том числе связанных со сложностями во взаи-

моотношениях людей разных национальностей, отличающихся особенностями языка, культуры, менталитета, психологии и т.п.

Таблица 5
Национальный состав мигрантов (Москва)

Национальности	Прибыло	Выбыло	Миграционный прирост
1980			
Всего	185871	100445	+85426
В т. числе			
Грузины	1276	704	+572
Армяне	2078	915	+1163
Азербайджанцы	1193	709	+484
1988			
Всего	154145	97518	+56627
В т. числе			
Грузины	1334	925	+409
Армяне	2167	1048	+1119
Азербайджанцы	1921	985	+936
1996			
Всего	101013	65362	+35651
В т. числе			
Грузины	1678	433	+1245
Армяне	4653	884	+3769
Азербайджанцы	1549	466	+1083

Источник: [6]

При таком наплыве представителей других государств - стран членов СНГ в Российское государство, на повестке политической и социальной жизни страны и ее столицы г. Москвы встает вопрос об организации этнических меньшинств в диаспоры.

Начавшиеся в 90 -х годах реформы и принятые в течение небольшого отрезка времени Законы: "О свободном национальном развитии граждан СССР, проживающих за пределами своих национально-государственных образований или не имеющих их на территории СССР" (1990г); "О языках народов РСФСР" (1991г.); "Основные законодательства Российской Фе-

дерации о культуре" (1992г.); "О национально-культурной автономии" (1996г.) ввели межэтническое взаимодействие в принципиально новый правовой контекст.

В конце 80-х начале 90-х годов в Москве стали создаваться национально-культурные объединения этнических меньшинств, основные направления, деятельности которых были направлены на организацию языковых курсов, национальных школ, библиотек, фонотек, театров, СМИ и т.д.

Таким образом, исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что азербайджанцы России стали частью общественно-политической жизни Российского государства.

ПРИМЕЧАНИЕ

1. Национальные процессы в СССР. М., Наука, 1991, с.75.
2. Национальный состав населения СССР по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года. Москва. "Финансы и статистика", 1990, 145 с.
3. Российский статистический ежегодник, 2001 год. Статистический сборник. М.: Государственный комитет Российской Федерации по статистике, 2001, 128 с.
4. Российский статистический ежегодник, 2001 год. Статистический сборник. М.: Государственный комитет Российской Федерации по статистике, 2001, 129 с.
5. www. Азербайджанцы Москвы. Малькова В.К., Остапенко Л.В., Субботина И.А. Москва многонациональная: конфликт или согласие?
6. www. Азербайджанцы Москвы. Малькова В.К., Остапенко Л.В., Субботина И.А. Москва многонациональная: конфликт или согласие?

НОВРУЗОВА Г. Т.

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ЗАНЯТОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ РОССИИ

Азербайджанская диаспора России, сложившаяся в конце 70-х годов XX века, крайне неоднородна. Условно диаспору можно разделить на две группы: к первой группе относятся собственно диаспора, давно проживающие в России азербайджанцы, многие уже не в первом поколении. Вторая группа - лица, занимающиеся этническим бизнесом.

Азербайджанцы России - Кто они?

К первой группе относятся азербайджанцы, ставшие частью российской общественно-политической жизни. Среди них: азербайджанцы с мировым именем: генерал-лейтенант в отставке Керим Керимов, нефтяной магнат Вагид Алекперов, художник Таир Салахов, композитор Фарадж Караев, востоковед Короглы Халык Гусейнович и Афрасияб Векилов, писатель Чингиз Абдуллаев, врач Айдын Саларович Имамалиев, строитель Сергей Мустафаевич Мустафаев, ученый, доктор технических наук, председатель Конгресса Национальных объединений России Захид Адыгезалович Годжаев, художник Абдурагим Наби оглы Шыхалиев и многие другие.

Айдын Саларович Имамалиев из семьи потомственных врачей. С 1954 года живет и работает в Моск-

ве. Прошел путь от врача, научного сотрудника ЦИТО им. Приорова до руководителя кафедрой травматологии, ортопедии и военно-полевой хирургии Московского медицинского стоматологического института им. Семашко (1977), Главного ортопеда Российской Федерации и Главного специалиста здравоохранения г. Москвы.

Научно-практические достижения профессора А.С.Имамалиева отмечены Государственной премией СССР (1977г.), премией им. Н.И.Пирогова (1976г.), почетным званием "Заслуженный деятель науки России", тремя золотыми, пятью серебряными и пятью бронзовыми медалями ВДНХ СССР. Он является членом Президиума общества ортопедов и травматологов СССР, а ныне - России. В 1995 году был удостоен звания Заслуженного изобретателя России.

Профессор А.Имамалиев - автор более 300 статей в отечественных и мировых трудах и журналов, в том числе 11 монографий по вопросам пластической ортопедии и травматологии. Он подготовил более 50 кандидатов и 18 докторов медицинских наук, многие из которых возглавляют кафедры и институты [2].

Сергей Мустафаевич Мустафаев родился в 1961 году в Грузии. После службы в Германии поступил в ленинградский военно-механический институт, а затем окончил вечерний факультет Политехнического института. Одновременно работал на Кировском заводе. После окончания института продолжил работу на заводе. К 1993 году занимал должность начальника участка. В 1993 году организовал и является Генеральным директором ИЧП "Высотник".

Художник Абдурагим Наби оглы Шыхалиев родился в Шеки. С 1980 года живет и работает в Москве. Член Международного художественного фонда. Специалисты сравнивают творчество Абдурагима с творчеством М.Шагала. О его творчестве немецкая газета "Рейнпфальц" писала: "Как у Марка Шагала в его картинах пересекаются восточные и западные течения - глубокий красный и желтый цвета восходят к традициям Юго-Восточной Европы, Центральной Азии. Как у Шагала, в его творчестве поражает наивность художественного языка, которая противостоит пустоте западного искусства, переисполненного рационализма". Картины А.Шыхалиева входят в число коллекций Государственной Третьяковской галереи, Государственного музея народов Востока, частных коллекций США, Австрии, Греции, Японии и др [3].

В профессиональной деятельности азербайджанцев России занимает значительное место этническое предпринимательство.

Этническое предпринимательство в российских городах стало повседневным фактом экономической жизни. На рынках российских городов можно наблюдать ряды прилавков, которые занимают вьетнамцы или китайцы, лица кавказской национальности и др.

Существуют некоторые особенности этнического предпринимательства азербайджанцев. Здесь наиболее активно участвуют мигранты второй и третьей волны. При этом мигранты второй волны чаще всего являются собственниками и руководят предприятиями, на которых работают земляки, являющиеся представителями третьей волны. Состав отдельных пред-

приятий формируется на основе родственных и соседских связей по месту жительства в Азербайджане.

В ходе регулярного противостояния с местной милицией, можно сказать, что этнические бизнес-организации приобрели некоторые черты военно-иерархических организаций. Неформальное, но четкое разделение ролей и статусов позволяет быстро решать многие вопросы. "Чужаки" не допускаются в такую организацию. Контакты с посторонними ограничены.

Этнические предприятия опираются в своей деятельности на ресурсы всей общины. Так, в случае с торговлей на рынке овощами и фруктами, азербайджанские предприниматели торговых ларьков и киосков могут получить товарный кредит на оптовых базах, где также доминируют азербайджанцы.

Сильное влияние этнического фактора в современных бизнес-организациях возможно лишь для малых и средних по размеру предприятий. В больших организациях влияние этнического фактора снижается или сводится к нулю. Нефтяную компанию "ЛУКойл" вряд ли можно отнести к этническому бизнесу, многолетним руководителем которой является Вагит Алекперов, азербайджанец по национальности.

Нельзя назвать этнической бизнес - организацией АООТ "АгроСМУ" и ИЧП "Высотник" г. Санкт - Петербурга. Эти два гигантских предприятия возглавляют также азербайджанцы Алигусейн Али оглы Гамзаев и Сергей Мустафаевич Мустафаев.

Внутри многих "коренных" московских диаспор проходит граница между старожилами и мигрантами постсоветского периода. До начала 1990-х гг. азербайджанская диаспора в Москве была одной из наименее

заметных. И дело заключалось даже не в сравнительно небольшой численности азербайджанцев (по последней Всесоюзной переписи населения 1989 года в Москве проживало 20.727 азербайджанцев), а в ее социальном составе: среди московских азербайджанцев в то время доминировала прослойка лиц с высшим техническим и гуманитарным образованием, полученным в столице. Это не могло не способствовать успешной адаптации представителей азербайджанской диаспоры в московской среде. Торговцы же цветами на колхозных рынках не воспринимались москвичами в качестве постоянного компонента населения их города.

Ситуация коренным образом изменилась после принятия в 1992 г. законов о либерализации торговли, в результате которого начался массовый приток в Москву граждан независимого Азербайджана, постепенно монополизировавших торговлю фруктами и овощами на столичных базарах. Именно эта, новая часть азербайджанского землячества и вызвала столь неприязненную, а в отдельных случаях и агрессивную реакцию жителей Москвы (стычки на Велозаводском и Даниловском рынках в 1993 году, в Лужниках в 1996 г., у станции метро "Пражская " и на Тимирязевском рынке в 1999 году, на Царицынском рынке в октябре 2001 г. и т. д.).

Азербайджанцы-москвичи также довольно болезненно и настороженно отреагировали на наплыв соотечественников-торговцев. Поскольку, буйное, отклоняющееся по московским меркам поведение, а порой и преступная деятельность последних, способствовали падению престижа всей этнической группы в глазах основной части жителей столицы.

Следующей особенностью этнических предприятий азербайджанцев является их балансирование на грани легального и нелегального бизнеса. При легальной торговле на рынках азербайджанские коммерсанты нередко нелегально торгуют водкой, без соответствующей лицензии, уклоняются от налогов, торгуют наркотиками.

Хочется отметить, что этническое предпринимательство в большом городе современной России (на материалах исследования азербайджанской общины Санкт-Петербурга) было объектом исследования, проводимого петербургским ученым Анатолием Снисаренко. Изучение азербайджанской общины Санкт-Петербурга проводилось в рамках совместного российско-немецкого проекта по сравнительному изучению этнических общин в крупных городах. В 1995-1996 гг. при финансовой поддержке Фонда Фольксваген (Германия) [4].

А.Снисаренко отмечает: "Экономическая деятельность представителей этой общины в Санкт-Петербурге тесно связана с этническими предприятиями, созданными азербайджанцами. Азербайджанская община активно включена в работу по поддержке своих членов в удовлетворении их базовых потребностей для жизни в инонациональной среде. В рамках этой общины проходят реальные процессы жизнеобеспечения ее членов. Эта община обеспечивает первичную адаптацию вновь прибывающих азербайджанцев в город. А оказание такой поддержки для азербайджанцев-мигрантов через национальную общину - это и есть классический пример использования этничности в экономических интересах".

Другой петербургский исследователь З.Сикевич отмечает:

"Немаловажный фактор, обуславливающий поведение азербайджанских предпринимателей, заключается в том, что азербайджанская община живет в окружении довольно негативного отношения к ней большинства горожан Санкт-Петербурга. По существу, азербайджанцы вольно или невольно стали этнической группой, в отношении которой стало возможным и со стороны " демократических " государственных властей и " демократически голосующего " населения, не говоря уже о националистически ориентированных группах, допускать произвол.

В условиях экономической нестабильности и растущего страха стать безработными, присутствие на рынках и в киосках большой доли "лиц кавказской национальности" стало постоянным фактором раздражения для многих местных жителей, простых россиян" [1].

Азербайджанской диаспоре России следует продумать, с учетом особенностей традиционной психологии и обычаев, меры для удержания земляков в соответствующих этических рамках, создать атмосферу нетерпимости и осуждения вокруг тех, чье поведение дискредитирует азербайджанскую общину, носит откровенно провокационный характер, вызывая негативную реакцию населения.

На стыке XX и XXI веков на федеральном уровне в России прошли регистрацию крупные азербайджанские диаспорные организации: Федеративная Национально-Культурная Автономия Азербайджанцев России (1999г.), Всероссийский Азербайджанский Конгресс (2001г.), Землячество азербайджанцев России (2002г). Эти крупные национальные обществен-

ные организации призваны выражать национально-культурные и общественные интересы, защищать права соотечественников, содействовать их реализации.

С начала весны 2002 года Институтом социально-экономических проблем народонаселения Российской Академии наук совместно с газетой "АЗЕРРОС" (авт. - газета является органом ФНКА АЗЕРРОС) проводится исследование проблем адаптации иммигрантов к условиям жизни в Москве. Целью исследования является лучшее понимание трудностей, с которыми приходится встречаться людям, приезжающим в Москву из других государств. Всего вопросов 26. Вот несколько вопросов из предлагаемой анкеты: "Что повлияло на ваше решение приехать в Москву?; Когда вы собирались ехать в Москву, на что Вы рассчитывали на первых порах?; Знаете ли вы существующие законы, административные правила, касающиеся бизнеса, регистрации проживания в городе и т.п. ? Хотели бы вы, чтобы ваша семья, дети стали гражданами России " и т.д. [5].

В новом веке азербайджанской диаспоре предстоит более глубоко и органично интегрироваться в реалии российской действительности.

ПРИМЕЧАНИЕ

1. З.В.Сикевич. "Расколотое" сознание. Этносоциологические очерки. Санкт-Петербург. Государственный Университет. НИИКСИ, 1996.
2. www.Znamenitosti.az.doc.
3. www.Znamenitosti.az.doc.
4. [www.Азербайджанская община России. А.Снисаренко. Этническое предпринимательство в большом городе современной России \(на материалах исследования азербайджанской общины Санкт-Петербурга\).](http://www.Азербайджанская община России. А.Снисаренко. Этническое предпринимательство в большом городе современной России (на материалах исследования азербайджанской общины Санкт-Петербурга).)
5. www.azetgos.ru. Анкета.

IV. XARİCİ ÖLKƏLƏRİN AZƏRBAYCANDARI DİASPORA

VERDİYEVA H.Y.

YELENONDORF KOLONİYASINDA MƏKTƏBLƏR (1891-1914-cü illər)

Qeyd etmək lazımdır ki, təqdim etdiyimiz problem Azərbaycan tarixşünaslığında ən zəif həlqələrdən birini təşkil edir.

Tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz mövzu postsovet dövründə Azərbaycan Respublikasında nəşr edilmiş ayrı-ayrı əsərlərdə epizodik olaraq işıqlandırılmışdır [2, 4, 5]. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivinin və Almaniyanın Gettingen Tədqiqat mərkəzinin əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış Еленендорф в Азербайджане publikasiyasında Yelenendorf koloniyasında alman məktəbləri probleminin qısa annotasiyası verilmişdir [3].

XIX əsrin birinci rübündə Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal edən Rusiya imperiyası özünə sosial baza yaratmaq məqsədi ilə Cənubi Qafqazın işğalı prosesində bölgəyə xristian etnosları köçürməyə başlamışdı. Onların sırasında Vürtemberq krallığından gəlmiş alman-kolonistlər də var idi.

Müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi olan xristianlaşdırma və ruslaşdırma siyasətini bölgədə yeridən Rusiya imperiyası 1890-cı il noyabrın 22-də fərman qəbul etdi.

Bu fərmana əsasən protestant məktəbləri Xalq maarif nazirliyinə tabe edilirdi [7, Otd.1, 1890, №7211, s.472-473; sm.:3,s. 12] Lüteran-kilsə məktəblərində yeni tədris sistemi tətbiq edilmiş, alman dili və ilahiyyat dərslərindən başqa bu məktəblərdə təhsil rus dilində aparılmalı idi. Məktəb –təhsil sahəsində keçirilən bu yeniliyin əsas mahiyyəti bir məqsəd daşıyırdı-imperiyanın qeyri-rus əhalisi arasında ruslaşdırma siyasəti yeritmək. Bu siyasəti yeridərkən çarizm konfessional cəhətə fərq qoymurdu.

Yelenendorf ikisınıfli məktəbi Yelizavetpol quberniyasının maarif bölməsinə 20 dekabr 1991-ci ildə aid edilmişdi [1, f. 830, s.7,v.1] Xalq maarifi nazirliyinin Qafqaz inzibati – idarəsinin nümayəndələri Yelenendorf ikisınıfli məktəbdə rus dili tədrisinə ciddi diqqət yetirir və məktəbi tez-tez təftiş edirdi. [1, f.830, s.1, iş7, v.2 arxa] Yelizavetpol quberniyasının Xalq maarif bölməsi maliyyə cəhətdən də Yelenendorf ikisınıfli məktəbi təchiz edirdi. Belə ki, yalnız 1892-ci ildə 2.550 rub. məktəb üçün vəsait ayrılmışdı. [3] Həmin ildə burada 277 şagird oxuyurdu: onlardan 141 oğlan,136 isə qız idi. [3] Əldə edilən rəsmi sənədlər göstərir ki,1896-cı ildə məşhur kolonist X. Forer Yelenendorf koloniyasına fəxri nəzarətçi seçilmişdi və məktəbin maliyyə məsələlərinin müəyyən hissəsi Yelenendorf koloniyasının üzərinə qoyulmuşdu. [1, f.406, s.1, iş 33, v.1]. Müfəttiş Şults X. Forerin məktəb işləri ilə bağlı fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişdi. [1, f.830, s.1, iş.7, v.5] Bu illərdə aparılan təftişlər göstərir ki, Yelenendorf məktəbində dərslər deyən müəllimlər tədrisə məsuliyyətlə yanaşırdılar və şagirdlərdə rus dilində həvəs oyadırdılar. [1, f.830, s.1, iş 7, v.8 arxa].

Sonrakı illərdə də məktəb işi Yelenendorf koloniyasında özünün müsbət axarı ilə gedirdi. Artıq 1912-ci ildə I dərəcəli müfəttiş V.Yemelyanov yazdığı hesabatda gös-

tərirdi ki, Yelenendorf ikisinifli məktəbdə 340 şagird oxuyurdu. [1, f.830, s.1, iş 7,v.13] Araşdırılan problemin tədqiqi prosesində Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində maraqlı tarixi sənədləri əldə etmək mümkün olmuşdur. Bu sənədlərə əsaslanaraq belə bir gerçəklik əldə edilmişdir ki, Yelenendorf məktəbində məşhur kolonistlər oxumuşlar. Belə ki, bu məktəbin 1910-cu il məzunları sırasında ADR parlamentinin Milli azlıqlar fraksiyasının nümayəndəsi, alman deputatı Lorents Kunun (1884-1942) qardaşı Robert Kun olmuşdur ki, o da Şimali Azərbaycanda bolşevik hakimiyyəti qurulması ərəfəsində Yelenendorf koloniyasının şultsu (kəndxudası) olmuş və Yelenendorf koloniyasının 100–illik yubleyində Yelenendorf koloniyasının tarixinə dairəzli məruzə ilə çıxış etmiş və Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyi, xeyrixahlığı haqda xoş sözlər söyləmişdir. Başqa məzun Georq Bek isə sonralar 1908-ci ildə yaradılmış Konkordiya kənd təsərrüfatı birliyinin təsisçilərindən biri olmuşdur [5,6].

Tədqiq edilən dövrdə Yelenendorf məktəbində, fəaliyyət göstərən müəllim heyətinin tərkibi maraqlı doğurmaya bilməz. Belə ki,1899-cu il məlumatına əsasən aydın olur ki, məktəbdə aşağıda göstərilən müəllimlər işləyirdi: [1, f.830, s.1,iş 12,v.3].

1.Ferdinand Avqustoviç Tsimmer – Yelenendorf məktəbində 1877-ci ildən işləyirdi.

2.Yakov Yakovleviç Kerer məktəbdə 1882 –ci ildən işləyirdi.

3.Qotlib Qenrixoviç Reysenbax məktəbdə 1889-cu ildən işləyirdi.

4.Georq Adamov Viderşpan – məktəbdə 1891-ci ildən işləyirdi.

5.İvan Timofeyeviç Pos-məktəbdə 1899-cu ildən işləyirdi.

1900-cü ildə Aleksandr Yakovleviç Rabinoviç dördüncü müəllim vəzifəsinə gəlmiş, 1902-ci ildə isə Qriqori Lukiç Zelinski fəxri müəllim seçilmişdi. [1, f.830, s.1, iş 12, v.8]. Yelenendorf məktəbində tədrisin yüksələn xətlə inkişafı əlavə siniflərin açılmasını zəruri edirdi. 1910/11-ci illərdə Yelenendorf ikisınıfli məktəbdə əlavə sinif açılmışdı və Yelenendorf koloniyasında Mərkəzi məktəb adı almışdı. Burada 12 şagird təhsil alırdı [1, f.830, s.1, iş 15, v.1]. Mərkəzi məktəbdə tədrisi yüksək səviyyədə təmin etmək məqsədi ilə 1911-ci ildə Qafqaz Maarif sahəsi 25.064 rub. məbləği tikinti işləri üçün ayırmışdı [1, f.406, s.1, iş 33, v.11].

Mərkəzi məktəbdə şagirdlər humanitar elmlər öyrənir, tarix və rus ədəbiyyatının tədrisinə ciddi yer verilir [1, f.830, s.1, iş (v.71,72, f.830, s.1, iş 15, v.1-32)].

Ümumiyyətlə, Mərkəzi məktəbdə tədrisin səviyyəsi Xalq Maarif Nazirliyinin tələblərinə uyğun idi və məktəbdə o şəxslər dərs deyə bilərdilər ki, onlar öz fəaliyyətlərində qanuni hüquqa malik olsunlar [1, f.830, s.1, iş 14, v.50].

Sonralar Yelenendorf Mərkəzi məktəbi Yelenendorf Ticarət məktəbinə çevrilmişdi. Ticarət məktəbinin yaranması tarixi ilə bağlı belə bir fikir var ki, Ticarət məktəbi 1913-cü il oktyabrın 1-də açılmışdı [1, f.830, s.1, iş 14, v.5; 3]. Lakin əldə etdiyimiz tarixi sənədlər göstərir ki, Ticarət məktəbi 1912-ci ilin payızından etibarən fəaliyyət göstərirdi [1, f.830, s.1, iş 14, v.77].

Ticarət məktəbinin müdiri Baron - fon Engelqardt tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə təbiət hadisələrini təcrübədə öyrənməyi məqsəduyğun hesab edirdi və 1913-cü il dekabrın 19-da Baron - fon Engelqardtın sədrliyi ilə keçirilən iclasda meteoroloji stansiyanın yaradılması haqqında qərar qəbul edilmişdi [1, f.830, s.1, iş 10, v.3].

Göstərmək lazımdır ki, Ticarət məktəbi öz məzunlarına kamal attestatı verirdi, halbuki Yelenendorf məktəbi öz məzunlarına şəhadətnamə təqdim edirdi [1, f.830, s.1, iş10, v.5 arxa 6]. Ticarət məktəbinin məzunları bir - sıra üstünlüklər də əldə edirdilər. Belə ki, onlar 5 il müddətində ticarət və ya başqa sənaye müəssisələrində işləmək şərti ilə fəxri vətəndaş adı almaq hüququnu qazanırdılar [1,f.830,s.1,iş 10,v.5-5 arxa].

Araşdırılan problemi öyrənərkən, faktiki materiallara və tarixi sənədlərə istinad edərək aşağıdakı konstataasiyanı verə bilərik. İşğal edilmiş ucqar ərazini özünün tərkib hissəsinə çevirmək məqsədi ilə Rusiya imperiyası bölgəni, o cümlədən Şimali Azərbaycanı ruslaşdırmağa cəhd edirdi. Bu məqsədlə lüteran kilsə məktəbləri lüteran konsistoriyasından çıxarılmış və yaranmış dünyəvi məktəblər Xalq Maarif Nazirliyinə tabe edilmişdi. Bu siyasət bir məqsəd daşıyırdı: Rusiya imperiyasında yaşayan bütün xalqlar özlərinin konfessiyasından, etnik mənşəyindən asılı olmayaraq rus fikrini, rus əhvalı-ruhiyyəsini qəbul etməli və nəinki rus kimi düşünməli, həm də rus kimi hiss etməli idilər» [1, f.44, s.2, iş 541,v.1-2].

QEYDLƏR

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivı
2. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, 1999
3. Еленендорф в Азербайджане. Одесса, 2001
4. Зейналова С. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941 гг.). Баку, 2002
5. Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы истории Азербайджана. Баку, 1993
6. Конкордия. Производственный кооператив виноградарей и виноделов Гянджинского района, Одесса, 2001
7. Полное собрание законов Российской империи, Собр.3, т. X

V. RİTABLAR, RƏYLƏR

Açılmamış səhifələrin həqiqətləri

(A.Paşayevin tərtib etdiyi sənədlər toplusu və kitab (I) haqqında rəy)

1. *Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-1920). Ankara, 2001*

2. *Paşayev Ataxan. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 2001.- 536 s.*

Azərbaycan Milli Arxiv idarəsinin rəisi A.Paşayev respublikada arxiv işinin təşkili və ona səmərəli rəhbərlik sahəsində böyük xidmətlərə malikdir. Onun fəaliyyətində üç mühüm istiqamət də diqqəti cəlb edir: 1.indiyədək elm aləmində məlum olmayan arxiv sənədlərinin aşkar edilməsi, tələb olunan qaydalar əsasında təsvir edilərək ayrılaraq, yaxud toplular şəklində tədqiqatçılara və geniş oxucu kütləsinə çatdırmaq; 2. Azərbaycan tarixinin ən aktual problemləri üzrə orijinal elmi əsərlərlə çıxış etmək; 3. dövrü mətbuat və teleradio verilişlərində Azərbaycan tarixini populyarlaşdırmaq. A.Paşayevin dövlət adamı və bir vətəndaş kimi bu çoxsahəli fəaliyyəti rəyləşdirilən kitabında üzvi şəkildə əksini tapmışdır.

«Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-1920)» layihəsi, hazırlanması və həyata keçirilməsinə görə ilk işlərdəndir. T.C.Dövlət Arxivləri Genel müdiri Dr. Yusuf Savınay həmin topluya «Ön söz»də yazır: «...Belgeler tarihin en güvenilir şahitleridir. Bu şahit-

ler olmadan ortaya çıkacak sonuçlara şübhə ilə bəkil-
məlidir.«Tarih belge ilə yazılır» hükmü tüm dünya
ilim ələminə qəbul edilən bir gerçektir...Arşivlə
dəyali bilimesel çalıřmalar önyarqı və siyasi yaqlařımları
ortadan kaldıracaktır. Arşivlər digər tarih kay-
nakları arasında gerçegi en objektiv řekilde yansıdan
otantik belgelerdir. Bu nenedəle bəzi Batı ölkelerinde
siyasi bir yaqlařımla ele alınan Ermeni sorununun tarihin
asıl kaynaklarına inilevek deęerlendirimesi gerekir»
(s.V.). Buna göre də T.C. Bařbakanlık Dövlət Arxivleri
Genel müdirliyi ilə Azərbaycan Milli Arxivi arasında
imzalanən «Arxivlərarası İşbirliyi Protokolu»na əsasən
belə bir toplu çap edilmişdir. Bu toplunun ən əhəmiyyətli
cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, müvafiq problem
üzrə Azərbaycan arxiv sənədlərinin bənəlxalq rolunu
ortaya qoyur, onu Azərbaycan Respublikası sərhədlərindən
kənara çıxararaq bütün dünyada siyasət və elm adamlarının
istifadəsinə verir.

A.Pařayev bu fundamental sənədlər toplusuna giriş yazmışdır
(s .VII-XXII). Girişdə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında
təcavüzkar fəaliyyətinin kökləri aydınlaşdırılır, ermənilərin
Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi və onların Azərbaycan
xalqına qarşı törətdikləri soyqırımların tarixi dövrləşdirilir,
hər bir dövrün məzmunu və xarakteri faktlarla göstərilir.
O yazır: «19. yüzylın bařlarını Güney Kafkasiyaya meskunlaş-
tırılmış Ermenilərin bu yerlərdəki hərəketlərini və uyquladıqları
politikayı iki aşamaya ayırmaq mümükün. Birinci aşama, 19.
yüzylın 20-30-lu yllarından aynı yüzylın 80-li yllarına ka-
dar olan dönemi içinə almaktadır...»(s.XI). XIX yüzylın
80-ci illərindən yeni vəziyyət yaranır. «Batı Avrupa ölkeleri
və Rusiyanın devrimçi hərəketlərinin etkisi altında bulunan
Ermenilər də 19. yüzylın 80-90- lı yıl-

hırında siyasi açıdan örqutlenmeye başlarlar» (s.XIII). Ermənilər I Dünya müharibəsi, xüsisilə 1918-1920- ci illərdə daha təcavüzkar və daha qəddar siyasət yürüdürlər. Bu təsadüfi olmayıb, əvvəlki dövrlərin nəticəsi kimi meydana gəlmişdi (XIX yüzilin 90-cı illərində Osmanlı imperiyasında törədilənlər, 1905-1906-cı illər «erməni-müsəlman davası» və i.a.). A.Paşayev girişdə həmin dövrə dair xeli sənədlərin olmasını, topluda yalnız bir qisminin yer aldığı bildirir və onların bəzilərinin üzərində dayanır (s.XX-XXII).

Toplu quruluş etibarını ilə **iki bölmədən** ibarətdir. **Birinci bölmədə** sənədlərin qısa məzmununu, **ikinci bölmədə** isə surətləri verilmişdir. Topludakı sənədlər, əsasən ADR-in yaratmış olduğu Fövqəladə İstintaq Komissiyasının (1918-ci il 31 avqust) materiallarından ibarətdir. Burada 108 sənəd əksini tapmışdır. Sənədlərin başlıqları ilə tanışlıq (s.XXY-XXXI) onların seçilməsi prinsipi haqqında aydın təsəvvür yaratmağa imkan verir. Bu sənədlər 1918-1920-ci illərdə ermənilərin Azərbaycan dövlətçiliyinə, Azərbaycan xalqına qarşı apardığı məqsədyönlü mübarizə və soyqırımın coğrafiyasını, onun miqyasını aşkar edir. Bununla birgə ADR-in, Azərbaycan xalqının amansız düşməne qarşı fəaliyyətinin gərgin səhifələrini bütün reallığı ilə göz önündə canlandırır. Sənədlərin surətləri onda maddiləşmiş fakt, fikir, hiss və düşüncələrin dərk edilməsinə böyük köməklik göstərir. Bu topluda verilmiş hər bir sənəd üzərində xüsusi dayanmağa, sonra onları bütövlükdə təhlil etməyə böyük ehtiyac vardır. Lakin bunu hazır şəkildə təqdim etməkdənsə hər bir istifadəçinin öz öhdəsinə buraxmaq daha məqsədəuyğun olardı.

«Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-1920)» toplusu Türkiyə və Azərbaycan arxivləri arasında

əməkdaşlığın diqqətəlayiq bəhrəsidir. Güman etmək olar ki, bu əməkdaşlıq həm bu istiqamətdə, həm də digər vacib istiqamətlərdə davam etdiriləcəkdir. Azərbaycan Milli Arxivinin də sənədlərin aşkar edilməsi və çap edilməsi sahəsində önənəsini inkişaf etdirib, yeni-yeni sənədlər toplusunu çap etdirməsi də zəruridir.

A.Paşayevin araya-ərsəyə gətirdiyi digər kitab bilavasitə müəllifi olduğu «Açılmamış səhifələrin izi ilə» adlanır. Son dövrlərdə yazılmış məqalələrin toplandığı bu kitab A.Paşayevin çoxsahəli elmi və elmi-publisistik fəaliyyətinin bir neçə istiqamətini əks etdirir. Bunun üçün kitabın bölmələrini nəzərdən keçirmək kifayətdir: I. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti tarixindən; II. Ermənilərin xalqımıza qarşı soyqırımı və deportasiya tarixindən; III. Tarixdən səhifələr (Fikrimcə əvvəlki bölmələr kimi burada da konkret istiqamət müəyyən edilə daha yaxşı olardı. Bu bölmənin materialları «Azərbaycan arxivinin tarixi», «Azərbaycanın sovet dövrü tarixinin aktual məsələləri», «Tarixi şəxsiyyətlər» və i. a. kimi başlıqlara ayrıla bilər).

Kitabın I bölməsində Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinə dair doqquz məqalə verilmişdir: «Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti» (s.13-30); «Azərbaycan Cumhuriyyətinin parlamenti»(s.31-53) və i. a.; II bölmədə on beş məqalə vardır: «Что это было: геноцид или депортация»(s.133-137); «Deportasiya»(s. 161-206) və s.; III bölmədə verilmiş on iki məqalə görkəmli tarixi şəxsiyyətlər - H.Z.Tağıyev («Xeyirxahlıq mücəssəməsi» (s.399-403); Ü.Hacıbəyov («Üzeyir duhası»(s.425-432) və b., arxiv tarixinə və s. həsr olunmuşdur.

Kitabda toplanmış məqalələrin tematikası göstərir ki, A.Paşayevin toxunduğu hər bir mövzu açılmamış səhifədir, onun qələmi ilə bu mövzular oxucunun malına çevrilir. A.Paşayevin elmi və elmi-publisistik yaradıcılığının

özünəməxsus bir səhəti vardır. Onun əsərləri orijinal araşdırma olmaqla bərabər elmi dövriyyəyə cəlb edilmiş yeni sənədlərlə zənginliyinə görə həm də qaynaq kimi çıxış edir.

«Azərbaycan belgələrində erməni sorunu (1918-1920)» sənədlər toplusu və «Açılmamış səhifələrin izi ilə» kitabı A.Paşayevin arxiv sənədlərinin nəşri və Azərbaycan tarixinin elmi-tədqiqi sahəsində fəaliyyətinin yekunu, həm də görülməli işlərin müəyyən edilməsi üçün proqramdır.

Şükürov K.K.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN «ENSİKLOPEDIYASI»

(İ. Məmmədovun iki kitabı haqqında rəy)

1. *İsrafil Məmmədov. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz.- Bakı, «Adiloqlu» nəşriyyatı, 2002.-700 s.*
2. *İsrafil Məmmədov. İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizin qərubsəyən üfüqləri.-Bakı, «Adiloqlu» nəşriyyatı, 2002.-210 s.*

Son dövrlərdə Azərbaycan elmi və ictimai fikrində Qərbi Azərbaycan anlayışı geniş tətbiq olunur. Bu anlayış altında qədim Azərbaycan torpaqları-ındiki Ermənistan Respublikasının yerləşdirdiyi ərazi nəzərdə tutulur. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, nəinki Sovet dövründə, hətta müstəqillik dövründə yazılmış ümumiləşdirici Azərbaycan tarixlərində bu torpaqlarda baş verən hadisələr, onun Ümumazərbaycan tarixində yeri və rolu kimi problem qoyulmur. Bu boşluq getdikcə daha çox hiss olunmağa başlayır. Ona görə də bu sahəyə olan tələbat yeni işıq üzü gören hər bir tədqiqatın diqqət mərkəzinə çıxmasına səbəb olur. İ.Məmmədovun 2002-ci ildə çap olunmuş iki kitabı qeyd olunan problem üzrə uğurlu addım hesab oluna bilər. Bu kitablar bir iki ilin deyil, uzun dövrü əhatə edən elmi axtarışların nəticəsidir. Bununla birgə həmin kitablarla diqqətli tanışlıq onları müəyyən şərtlərlə Qərbi Azərbaycanın ensiklopediyası da adlandırmağa imkan verir.

«Tariximiz, torpağımız, taleyimiz» strukturuna görə **iki kitaba** bölünür. I kitab I-VII fəsilləri əhatə edir. Kitabın **ilk fəslində** erməni-Azərbaycan münasibətlərinin öyrənilməsinin aktuallığı əsaslandırılır (s. 14-27). Bu münasibətlərin

tarixindən irəli gələn dərslərə əsaslanan müraciət böyük maraq doğurur (s.18-27). «Dünənin tarixi bu günün gerçəkliyi» adlanan II fəsildə (s.28-87) Qərbi Azərbaycan torpaqlarının erməniləşdirilməsi cəhdləri maddi mədəniyyət abidələri, yer adları, səyyahların şəhadəti və s. tutarlı faktlarla rədd edilir. Müəllif yazır: «Təkcəzib edilməz daha bir fakt da diqqəti çəkir. Ərazidə ermənilər əksəriyyət təşkil etmişdilər, şəxsiz, hökmdarlar da ermənilərdən oldular. Gerçəklik kölgədə qalmasın deyə 1400-cü illərdən 1827-ci ilədək bu ərazidə hökmranlıq edənlərin siyahısına nəzər yetirmək kifayət edə» (s.42). Bunun ardınca 43 nəfərin adı və dövrü verilir (s.42-44). Bu fəsildə son dövr erməni tarix, coğrafiya ədəbiyyatında, ictimai fikrində Azərbaycana qarşı səlib yürüşü təhlil və tənqid edilir (s.52-69). Tehrandə nəşr olunan «Araks» jurnalının 70-80-ci saylarının antitürk mövqeyi, onun mahiyyəti aydınlaşdırılır: «bu dərgi də dünyanı türklərə qarşı səlib yürüşünə səsləyir» (s.70). III fəsil İrəvan əyalətinin inzibati ərazi quruluşuna həsr edilmişdir (s. 88-126). Burada XVI yüzilin əvvəllərindən bu torpaqların ərazi-inzibati quruluşu izlənilir. Çuxursəd adının belə bir izahı verilir: «Səd türk tayfa başçısı olub. Sədli tayfasının, Sədli oymağının adı da onunla bağlı olub. Uca-ucə dağların əhatəsində, Arpa çayının Araza qovuşduğu yerdə, Naxçıvan və Sürməli yurdunda yerləşən çökəkliyə Çuxursəd deyiblər» (s.89). Sonralar Çuxursəd bəylərbəyliyi ərazisində Naxçıvan və İrəvan xanlıqları yaranır (s.92). Bu xanlıqların işğalından sonra Rusiya hökuməti 1828 -ci il martın 21-də burada «Erməni vilayəti» yaradır (s.120-121). Bu inzibati-ərazi dəyişiklikləri istər imperiya, istərsə də sovet dövründə davam etdirilir. IV fəsildə İrəvan şəhərinin 400 ilqədərki dövr ərzində (1500-1890-cı illər) siyasi tarixi şərh edilir (s.127-171). Bununla birgə şəhər əhalisinin say dinamikası, etnik tərkibi və s. məsələlərə də

toxunulur (s.167). Əlavə 1-də verilmiş cədvəldən aydın olur ki, 1828-ci ildə İrəvan şəhər əhalisinin 75,6 %-ni azərbaycanlılar təşkil etmişdi, lakin onların sayı getdikçə azalmış 1916-cı ildə 24,4 %-ə enmişdi (s. 167). **V fəsil** erməni şovinizmi və separatizminin kökləri və öyanışı haqqındadır (s. 172-212). Bu fəsildə 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsində Osmanlı imperiyasının məğlubliyyətilə yaranan tarixi şəraitdə ermənilərin fəallaşması, siyasi cəhətdən təşkilatlandırılması və b. məsələlər diqqət mərkəzində dayanır. Qərbi Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin köçürülməsi, bunun əksinə olaraq yerli əhalinin Vətəninə tərk etməsi, zorakı xristianlaşdırma siyasəti **VI fəslin** mövzusu olmuşdur (s. 213-258). Burada verilmiş cədvəllər əhalinin etnik, o cümlədən dini tərkibinin necə dəyişməsinə izləməyə imkan verir. I kitabın sonuncu, **VII fəsl**i «Erməni məsələsi» adlanır (s. 259- 378). İşin bu fəslində 16 məsələ ayrılmışdır: «1. Qaynaqlardan sətirlər», «2. San-Stefano sazişi və erməni məsələsi», «3. Berlin konqresi və erməni məsələsi» və i. a.

II kitab VIII-X fəsilləri əhatə edir. **VIII fəsil** «Tarihimizə həqiqət işığında baxaq» adlanır (s.379-532). İşin bu ən böyük fəslə 6 məsələ üzrə nəzərdən keçirilir: «Qanlı nəticələr» (s.396-400), «Qərb bölgəsi azərbaycanlılarının soyqırımına daha bir nəzər» (s.401-416), «Birinci Dünya müharibəsi və daşnakların hakimiyyəti dövründə Ermənistan azərbaycanlılarına qarşı aparılan soyqırımı siyasəti»(s.417-427) və s. Bu fəsildə dedə-baba Azərbaycan torpaqlarında həyata keçirilən demoqrafik dəyişikliklər, ermənilərin Türkiyə və Azərbaycanda törətdikləri soyqırımları, onların ağır nəticələri əks olunmuşdur. Müəllif erməni vəhşiliklərinin miqyasını göstərmək üçün qeyd edir ki, **indiki Ermənistan ərazisində təqribən 1301 kənd olub. Bunlardan 959 –da bu və digər vaxtlarda azərbaycanlılar yaşayıb** (s.451). Müasir Ermənistan tarixi əslində həmin azərbaycanlı kəndlərinin

dağıdılması, dinc əhalinin genosid tarixidir. Kitabda 1918-1920-ci illərdə dağıdılmış Azərbaycan kəndləri, onlarda olan təsərrüfatlar və əhalinin sayı haqqında cədvəllər verilmişdir (s.472-479). Hər bir fikrin təsdiqi üçün fəslin sonunda sənəd və müxtəlif əsərlərdən çıxarılışlar verilmişdir. «1918-1920 –ci il soyqırımından xilas olmuş ailələrin övladları» adlı hissə də (s. 501-510) maraqla oxunur. Orada Azərbaycanın görkəmli dövlət, elm və mədəniyyət xadimləri - Mustafa bəy Topçubaşov, Heydər Hüseynov, Cəfər Xəndan, Əziz Əliyev, Həsən Seyidov, Əhməd Cəmil və Səid Rüstəmovun həyatından söz açılır. Buradan çıxan başlıca nəticə ondan ibarətdir ki, ermənilərin törətdikləri soyqırım Azərbaycanın təkəcə dünəninə deyil, bu gününə də vurduğu zərbdür. Bu soyqırımlar Azərbaycanı saysız-hesabsız istedadlı, vətənpərvər insanlarından mərhum etdi. Azərbaycan türklərinin mədəni həyatı işin **IX fəslində** öyrənilmişdir (s. 533-584). Burada indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan mədəniyyəti, onun sahələri- maarif, ədəbiyyat, dövrü mətbuat, teatr nəzərdən keçirilir.

İ.Məmmədov öyrənilənlərin hələ kifayət olmadığını göstərmək məqsədi ilə saxlanlaclarda tədqiqini gözləyən xeyli sənəd olduğunu bildirir. **X fəsil** bu məsələ haqqındadır (s. 585-6511). Burada Ermənistan MDA-dan azərbaycanlılar haqqında toplanmış bəzi sənədlərdən çıxarışlar verilmişdir. İşin sonunda 1501-1920-ci illəri əhatə edən dövrdə baş vermiş əsas hadisələrin xronikası verilmişdir ki, bu da uğurlu hesab oluna bilər.

Bütün bunlarla birgə hər bir iş kimi bu kitab da oxucuda müəyyən arzu və istəklər yaradır. İşdə olduqca böyük miqdarda sənəd və faktlardan istifadə edilmişdir. Fikrimcə onların daha optimal şəkildə sistəmləşdirilməsinə və ümumiləşdirilməsinə ehtiyac hiss olunur. Bu halda bəzi təkrarları da aradan qaldırmaq olardı. Fəsillərin adlarının konkret

olması da arzu ediləndir, çünki işdə verilmiş adlar obrazlı və çox ümumi olduğundan qoyulan problemi bəzən aydın ifadə edə bilmir və i. a.

«İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizin qərİbsəyən üfİqləri» kitabı da orijinal tƏdqİqat əsəridir. İşin girişində qeyd olunduğu kimi bu kitab 1972-ci ildə çap oluna bilərdi, lakin Bakıdan alınan bir rəy bu kitabın o zaman Ermənistanda çapına mane olmuşdu (s.5-6). Bu İbrətəmiz bir faktdır. 30 il çapı gecikmiş bir kitab !. Halbuki o, Azərbaycan oxucusuna indiki Ermənistan ərazisindəki azərbaycanlıların ictimai, ədəbi-bədii fikrinin öyrənilməsi üçün nə qədər məlumat, elmi bilik, fəaliyyət üçün mənəvi dəstək verə bilərdi. Ötüb keçənlərə baxmayaraq «İrəvan dəftəri. İctimai fikir tariximizin qərİbsəyən üfİqləri» kitabı bu gün üçün də aktualdır. Bu kitab «Tariximiz, torpağımız, taleyimiz»-in IX fəslİ ilə sƏsləşir və bütövlİkdə Qərbi Azərbaycanın mƏdəni həyatı haqqında ətraflı tƏsəvvür yaradır.

Beləliklə, İ.Məmmədovun hər iki kitabını Azərbaycan kitab aləmində mühüm hadisə kimi qiymətləndirmək olar. Bu kitabların geniş oxucu kütləsinin marağına səbəb olacağı şübhəsizdir.

Şükürov K.K

REDAKSIYA HEYƏTİ VƏ MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA MƏLUMAT

Əhmədov Hikmət Oktay oğlu – BDU «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsinin kiçik elmi işçisi, tarix elmləri namizədi

Ələkbərzadə Mehriban Zaur qızı – Speyse müstəqil teleradio şirkəti. Müəlliflər proqramları departamentinin müdiri

Fərəcov Şafayət Fərəc oğlu – BDU «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsinin elmi işçisi

Həsənova Lətifə Lazım qızı – BDU «Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)» kafedrasının dosenti

Xəlilova Sevdə Sabir qızı – BDU «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsinin dissertantı

İbişov Salman Ərzuman oğlu – BDU «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsinin aspirantı

Kazımov İbrahim Feyzulla oğlu – BDU «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsinin aspirantı

Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu – BDU tarix fakültəsinin dekanı, «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin elmi rəhbəri, baş elmi işçi, professor, əməkdar elm xadimi

Məmmədova Arzu Əsrəf qızı – BDU «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsinin aspirantı

Mustafayev Abdulla Nəriman oğlu – Naxçıvan Dövlət universiteti Ümumi tarix kafedrasının əməkdaşı

Mustafayeva Sitarə Oruc qızı – BDU «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «İnformasiya-tərcümə» bölməsinin baş laborantı

Novruzova Gülzar Tofiq qızı – BDU «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsinin elmi işçisi

Paşayeva Ulduz Miri qızı – BDU «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsinin böyük elmi işçisi

Şirvanova Təranə Əmirağa qızı – BDU «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsinin aspirantı

Şükürov Kərim Kərəm oğlu – BDU «Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə)» kafedrasının dosenti, «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsinin aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri namizədi

Vərdiyeva Həcər Yusif qızı – BDU «Azərbaycanşünaslıq» ETM-nin «Dünya Azərbaycanlıları» bölməsinin aparıcı elmi işçisi, tarix elmləri namizədi

Qeyd: Redaksiya heyəti müəlliflərin elmi yaradıcılığında mövqələrini tam ifadə etməsi üçün hər cür şərait yaratmışdır. Müəlliflərin və redaksiya heyətinin mövqeyi uyğun gəlməyə bilər.

Redaktor: M.M.Əlizadə

**Kompüter tərtibatçıları: U.M. Paşayeva
S.O. Mustafayeva**

**Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik
(Elmi-nəzəri toplusu). I BURAXILIŞ**

.....
**Yığılmağa verilib 07.12.2002.
Çapa imzalanıb 03.02.2003 ci il.
Sayı 100.**
.....